

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА**

ПРИКАЗ

«29» апреля 2019 г.

№ 610-ф

г. Кызыл

**Об утверждении примерной образовательной программы по развитию
родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях
Республики Тыва «Төрээн Тывам/Моя родная Тува»**

В целях изучения родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва на 2019-2020 учебный год на основании решения Учебно-методического совета ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы» (протокол № 2 от 05.04.2019 г.) ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Утвердить примерную образовательную программу по развитию родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва «Төрээн Тывам/Моя родная Тува» (далее – Программа).
2. Установить часть, формируемой участниками образовательных отношений в учебный план образовательной программы дошкольных образовательных учреждений (далее – ДОУ) на изучение родной (тувинской) речи в группах дошкольных образовательных учреждений Республики Тыва.
3. Рекомендовать руководителям вменить в обязанности воспитателей проведение занятий по развитию родной (тувинской) речи.
4. Предусмотреть в рамках занятий по 2 часа в неделю на развитие родной (тувинской) речи, реализуемых в соответствии с требованиями ФГОС дошкольного образования и по заявлению родителей (законных представителей).
5. Контроль за исполнением настоящего приказа возложить на заместителя министра Ч.В. Монгуш.

Министр

Т.О. Санчаа

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызынын
КБЭАЧ “Национал школа хөгжүдөр институт”

Утверждено приказом
Министерства образования и науки РТ
от 18.09.2019 г.
Министр Санчаа Т.О.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМ»

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге
төрээн (тыва) чугаа сайзырадырынын чижек

ПРОГРАММАЗЫ

«МОЯ РОДНАЯ ТУВА»

Примерная образовательная программа по развитию родной
(тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях
Республики Тыва

КЫЗЫЛ – 2019

ББК 74.00
О 59

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының “Национал школа хөгжүдөр институтунун” директору, филос.э.к. *С.С. Товуунуң* удуртулгазы-биле «Тыва дыл – чаштарга» деп регионалдыг төлевилелдин күүселдезин боттандыраы-биле ук чижек программа ажылдап кылдыңган.

Национал школа хөгжүдөр институттун өөредилге-методиктиг чөвүдели сүмелзэн.

Эртем талазы-биле редактору: *А.С.Шаалы*, п.э.к., доцент.

Рецензентилери: *Б.В.Салчак*, п.э.к., *А.А.Даржай* аттыг КПИ-нин улуг башкызы; *Е.Б.Ондар*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Программаның тайылбыр бижин болгаш теориялыг кезээн *Л.Х. Ооржак*; чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны *Монгуш А.А.* тус-тузунда кылганнар.

Ооржак Л.Х., Монгуш А.А.

О 59 Төрээн Тывам. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадырыныңчижек программасы / – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2019. – 107 а. – ISBN 978-5-904864-4.

Ук программаның авторлары үндезин чоннуң амыдыралын өөренип көрбүшаан, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгалыг ӨФКС-тин негелделерин чугулага ап, чаа утланышкын-биле кылырын оралдашкан.

Программа *К.Б.Салчак*, *Л.П.Салчак*тың “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылын, *Н.Е. Вераксы*, *Т.С. Комарова*, *М.А. Васильеваның* школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бижиттинген «От рождения до школы» деп чижек программанын үндезин кылдыр алган.

Тыва Республиканың школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга ажылчын программалар тургузарынга дуза көргүзери-биле ажылдап кылдыңган.

ББК 74.00

ISBN 978-5-904864-4

© Ооржак Л.Х., Монгуш А.А., 2019
© Национал школа хөгжүдөр институт, 2019

ДОПЧУЗУ

I ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

- 1.1. Тайылбыр бижик
- 1.2. Программанын сорулгазы болгаш ону боттандыларының ажилдары
- 1.3. Программанын уjur-утказының онзагай талалары
- 1.4. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларнын тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары
- 1.5. Школа назыны четпээн уругларнын назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларнын бот-тускайлаң сайзыралынын түннелдери
- 1.6. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларнын төрээн (тыва) чугаазының сайзыралын илередиринин аргалары

II ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

- 2.1. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгенин адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганын угланыышкыннары
- 2.2. Программанын өөредиглиг адырлары болгаш уругларнын чугаазын сайзырадыр өөредилгенин адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы
- 2.3. Программада уруглар өөредилгезинин адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыннар
 - 2.3.1. Билигнин шингээдирин сайзырадыры “Күзээнин чедер, сураанын тывар”
 - 2.3.2. Чугаа сайзырадылгазы “Чечек черде, чечен менде”
 - 2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”
 - 2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал “Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажил-биле ажыдар”
 - 2.3.5. Күнш-дамыр сайзырадыры “Турза – узун, тутса – мөге”
- 2.4. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын
- 2.5. ШНЧУӨАЧ болгаш өг-бүлө. Уруглар кижизидилгезинге кады ажилдажылга айтырыглары
- 2.6. Кады кошкак уруглар-биле ажилдаарының чамдык айтырыглары

III. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

- 3.1. Программанын күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга
- 3.2. Тыва Республиканын өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүлдөр институдунун чыып тургусканы, үндүргени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирнин ажилдары
- 3.3. Программанын күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

I. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбыр бижик

ШНЧУӨАЧ-де уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге программазы ада-иениң чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1.Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2.Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3.Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4.Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5.Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

6.Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации(Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва «Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии».

7.Методического письма Министерства образования РФ от 25 марта 1994 г. №35М «Об организации взаимодействия образовательных учреждений и обеспечении преемственности дошкольного и начального общего образования».

8.Письма Министерства образования РФ от 02 июня 1998 г. № 89/34-16 «О реализации права дошкольных образовательных учреждений на выбор программ и педагогических технологий».

9.ОТ РОЖДЕНИЯ ДОШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой.3-е изд., испр. и доп. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 368 с.

10.Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. N 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования».

Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннун үндезин культуразынга, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунун онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланышкынныг боттандыраларынче кичээнгейни углаан.

1.1. Программаның сорулгазы болгаш ону боттандыраларының ажылдары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) дылын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг “Төрээн Тывам” деп чижек программа школа назыны четпээн уруглар

өөредир албан черлеринге (дараазында– ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыга (дараазында – ӨФКС) даянып кылдырган.

Программаның уjur-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажил-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрээн (тыва)дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры базатөрээн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандыралыга ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланыышкыннарынга болгаш онзагайларынга дүүштүр ажилчын программа тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның *кол сорулгазы:* тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харыга дүүштүр төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандыралыга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыралының ажил-чорудулгазы:

✓ ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрээн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

✓ уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажил-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажилдаары;

✓ тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан-медерел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болурунга, чараш аажы-чаңга, шынчы ч.л.орукка уругларины кижизитпишаан, төрээн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгага кириштирери;

✓ уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажил-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектини ажилдап кылыры;

✓ төрээн (тыва) дылынга ынак, аңаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажил-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгадан аңгыда, чижек программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрээн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажил-агыын сонuurгадып өөреир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажилдарны чугулалап турар. Ук кичээнгейшкола назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның(ниитилелге харылзажырын, чаа билигни шингээдирин, чугаа

сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыраарын авторлар оралдашкан.

Чижек программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонуургак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажылдажылгазынданэге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл – бичии кижилер-биле ажыл кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш ону боттандыраарының белеткел ажылдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак принципке даянган.

1.2. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланышкынның адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажылды ол адырлар бүрүзүнче киирерин оралдашкан.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар[3]:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелериниң психологтуг сайзыралының онзагайын деткириниң принциви.
2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, ону боттандыраарының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүнден нарынынче шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажылгаарынын принциви.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадып өөредириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударының принциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкында даянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылга принциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарынын, эп-сеткил катгыштыраарынын принциви.

1.3. Программаның уjur-утказының онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрөөн (тыва) дылын билир, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрөөн чериниң онзагайын, бойдузун, чонунун чаңчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгагачоннун чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң программаның кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, төрелдериниң, долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустун бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлөптиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзеринге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-тандызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Ан-мен, кат-чимис, балык-байлан, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдустун байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустун чурумалдарындан, оон эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн. [5, 11].

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези оон хамааты туружунун шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. “Ынчап болбас”, “Хоржок”, “Аппарып каар” дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериниң, өөредилгеге (школага, ортумак, дээди өөредилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүткүлдүг болурунун уг-шинн школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг. Өөредилгениң школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлери, эге ниити өөредилге, кол ниити өөредилге, ниити ортумак өөредилге черлери — аразында сырый харылзааны тудуп, өөредилге-кижизидилге ажылын чорудар.

«Улустун төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустун, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шингээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзериниң таарымчалыг байдалдарына уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктырары – улуг кижилерниң хүлээлгеzi. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунун үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкыөг-бүлө-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевнрлээрин боттандырар, өөредилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарына тыва улустун оюннарын киириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүнде онзагай салым-чаяан шыгжаттынган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүн сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонuurгалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагышырынга, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылынга сонuurгалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

“Төрөөн Тывам” деп чижек өөредилге программасы тыва улустун амыдыралына дүүштүр ажилдап кылдынганын үстүнде демдеглээн. Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннун чурту. Тыва чурттун чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, анчы, ус-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак өзеринге, тыва чоннун амыдыралын назы-харына дүүштүр бүгү талалыг таныштырар, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның уjur-утказын эскерип өөрениринге чаңчыктырар. Чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дээрге тыва дылда сөстөрнүң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, уттундурарының айыылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уруглариың тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы чоннуң амыдыралынга үндэзилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң чижек программаны кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан хоойлудүрүмнеринге чүүлдештир ажылдаарынчекичээнгейин угландырган. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр **ӨФКС-тиң 1.9. дугаарлыг пунктузунда** мынчаарайыткан: "...өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттиниң болур..." [8].

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга **ӨФКС-тиң** негелделерин хандыраарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын негтередиринче угланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер **ӨФКС ШНЧУӨАЧ-ның** өөредилгениң утка-шынарын шингээдириниң негелделеринде кирген (**РФ-тиң** өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де үнген 1155 дугаарлыг "Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан **ӨФКС** бадылаарының дугайында" дужаалдың 4-кү эгези) [9].

Уруг бүрүзү тускайлаң аажы-чаңныг, ындыг болганда оларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң, чаңчылдарның сорулгалары уругнуң сагыш-сеткилиниң психологтуг онзагайын барымдаалап, бот-тускайлаң сонуургалын илередиринче угланган болур.

Өөредилге программасында угланышкыннар уругнуң бүгү талалыг хевирлээриниң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш доозукчунуң шингээдир уjurлуг билиг, арга, мергежилдериниң түнелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланышкыннары эге ниити өөредилге болгаш **ШНЧУӨАЧ-ның** аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланышкыннарын боттандырганының түнелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң түнелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүн ажил-чорудулгазы уругларнын тыва чугаазын сайзырадыры, төрээн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажил-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чаңчылдары-биле таныштыралы – кичээнгей төвүндө. Кижизидилге ажылының түннелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларнын сайзыралының деңнелиниң түннелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүндө турар уругларнын сайзыралынга хамаарыштыр киирип турар.

*Уругларнын идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг
угланыышкыннар*

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары [2]:

1. Чаа чүүлдү туралы-биле кылырынгасонуургалын оттурары, деткири.
2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түннелди баш бурунгаар даап бодап билири.
3. Чаа чүүл күүседиринге сонугалды, чаа идеяны боттандыралынга эш-өөрүн кириштирип эвилелдэри.

ӨФКС-ның тодарадып турары уругларнын идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң сорулгалыг угланыышкыннары:

– уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга культурлуг аажы-чаннын дүрүмнерин өске кижилерниң сагындыры чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турары;

– эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;

– бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;

–эт-херекселдерниң, болуушкуннарнын аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;

– төрээн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;

–тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сестернин курлавырын чүвөлөр аттары, оларнын демдектери, болуушкуннар болгаш оларнын шынарын илереткен сестерни шингээди ап турары;

– янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;

– шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;

– чурттап турар чериниң дугайын эки билер, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада-иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;

– оюн үезинде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонугалды; кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;

– чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билер, оларга ынак, камгалап, хайгаарарын билири;

- улуг кижилерниң, башкыларының даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдырдадыктылары.

*Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң
боттарының тургузуп турар кезээ*

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шингээттирип, сайзырадыр база хүн бүрүнүн мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандырат.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунун амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажилдаарын бердинген программада чугулалап турар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, мөзү-шынар кижизидилгезин ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгезиниң адырларында тускай сорулгалыг угланышкыннары-биле чергелештир чорудары чижек программада планнатынган.

1.4. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары

“Ада-өгбелерниң, бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээди алып аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөредип, кижизитпес, күш-ажылга чаңчыктырбас, амыдыралга белеткевес болза, кижиниитилели чүгле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур” деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси” деп ажылында демдегледип бижээннер. [5, ар.11].

Чоннун амыдыралчы дуржулгазын, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажил-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандырат, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир.

Ниитилелдин бурунгаар шын хөгжүүрүнге чоннун мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажил-херээнге кириштирери бөгүнгү амыдыралдың негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, “чоннун үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннун чаагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар”, “кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланышкынның, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар

херечилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктырар, сургаар, чагыыр, угаан киирер, шыдал киирер, өөредир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижиде болурун дорт илередип турар” [5, а. 19].

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидеринин айтырыы ханы уткалыг. “Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелернин, улуг кижилернин хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан киирер, күш-шыдалдыг болдуар, төлөптүг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажыл-ишти чорукка чаңчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгенин хөй янзы утка-шыяарын, талаларын көргүскөн. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйнаар дээн чижектег сөстөр улусчу педагогиканын арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен” [5, а.19].

К.Б. Салчак, Л.П. Салчак оларның “Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдери” деп ажылының утка-шыяары ХХI-ги вектин өөредилге-кижизидилгезинин чаа методтары, уруглар-биле ажилдаарының уг-иши, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергележил турар.

“Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип, оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарына ... ажи-төлдүн кижиде болуп доругуп өзөринге, кижилер-биле аралажылга-харылзаанын эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннуң үлегер домактары” кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилернин назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгенин аргазын таарымчалыы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканын алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынның өөредилге программанын тургузуп тура, оон бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканын бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланыышкыннарының уругларның чараш мөзү-шынарлыг өзүп доругарына салдарлыын чугулага ап кириштиргенин барымдаазы ында. “Уругларны угаан-бодалдыг, ажыл-ишти, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, арга-мергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилеринин чогаадылгасы, угаан-бодал талазы-биле байлаанын эртинежи болур” [5, а.150].

“Кижиде төлү бодунуң ёзулуг *кижиде* деп дээди чаяалгазына төлөптүг болур дизе, бодунуң хар-назынына дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурлуг” [6]. Кижинин кижизиг мөзү-бүдүжүнүн хевирлеттинери оон назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижинин ниитилелге – улус аразына алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шингээди ап турарындан, ада-иенин уругнуң кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнуң сайзыралының деңгели тодараар.

1.5. Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлан сайзыралының түңнелдери

2-3 харлыгларның сайзыралынга хамаарышкан түңнелдер:

- “Бо чүл?”, “Бо кымыл?”, “Кайы?”, “Кандыг?” дээн чижектиг, оон-даа өске айтырыгларга харыыны берип база боду салып, сөстүң утказын билип турары;
- чоок кижилерин таныыр, оларның ниити болгаш хуу аттарын билип, чугаазынга ажыглаары;
- сюжеттиг оюннар үезинде ойнаарактары-биле чугаалажып, эт-херекселдерниң аттарын, ойнаар-кыстарга тускай аттар чогаадып берип чаа сөстөрни сактып аары;
- улуг улустуң айтырыгларының утказын билип, шын харыылаар, эвилең-ээлдек уткалыг сөстөрни билири, чугаазынга ажыглаары;
- тыва дылда бижиттинген кыска шүлүктөрни аянынг номчуурун кызыдар, мактаанын, деткээнин билип турары;
- кижизидикчи башкызының, улуг кижилерниң аажы-чаңын дөзөп, өттүнерин угаап билип турары;
- чуруктардан чүвелер аттарын, оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин шын адаптурары;
- кижизидикчи башкыларның даалгазы ёзугаар чуруктарда чүвелерни бөлүктөп, хемчээл азы өңүн барымдаалап чыскаап турары;
- кижиниң азы дириг амытанның мага-бодунуң кезектерин тодарадып адапшыдаары;
- биче хемчээлдиг көгүдүглерни чугаалап, ырыларны ырлап күүседири;
- чуруктарга дүүштүр 3-4 сөстүг домакты тургузуп (кадыының байдалынга дүүштүр улуг улустуң дузазы-биле) шыдаары;
- бот-башкарнып, арыг-силиг болурунун бөдүүн чаңчылдарын билири;
- оюн үезинде ажыл күүседириниң эге онаалгаларын күүседирин билип турары (ойнаар кызын чемгерер, столду аштаар...);
- медереп билириниң, угаап минниишкин база шиңгээдириниң бөдүүнаргаларын таарыштыр ажыглап билири;
- чүвелерниң хевир-дүрзүзүн шыйып, тудуп, кижизидикчи башкызынга көргүзүп, 2-3 домакка тайылбырлап турары.

3-4 харлыгларның сайзыралынга хамаарышкан түңнелдер:

- кижилерниң мергежилдеринге хамаарышкан сөстөрниң утказын билип турары;
- хүндүлел ёзузунун сөстөрүн билир, аас чугаазынга үргүлчү ажыглап турар;
- “угбай”, “акый”, “четтирдим”, “болур бе”, дээн чергелиг сөстөрни ажыглап турары;
- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкын кылдыныгларны

оюннар үезинде, диалог, хөй улус аразынга чугаа хевиринге күүседип турары;

- өг иштинин дериг-херекселин шын адап билири;
- бойдуштуң чамдык болуушкуннарын билири, болуушкуннарнын өскерилгелерин эскерип турары;
- азырал болгаш черлик дириг амытаннарны чуруктардан ылгап турар, аттарын билири;
- сюжеттиг рольдарны күүседип тура, янзы-бүрү кылдыныгларга хамаарышкан сөстөрни билип, чугаазынга ажыглап турар;
- ойнаарактарын диригжидип, амыдыралчы дуржулганың эге билиглерин

билип турар;

- чуруктуг номнарны боду көөр, утказын канчаар билип турарын чугаалап шыдаары;
- кижизидикчи башкының азы улуг улустуң айбызын, дилээн күүседип билири;
- долгандыр турар чүвелерге хамаарыштыр сонuurгалдыг, оларның аттарынадап, 3-4 домакты тургузуп турары;
- кижизидикчи башкыларның айтып бергени-биле даалгаларны күүседип, айтырыгларга харыылап турары;
- шээжилээн чогаалдарын аянныг күүседип билер.

4-5 харлыгларның сайзыралынга хамаарышкан түңнелдер:

- чурттап турар черинге хамаарышкан сөстөрни билири;
- улуг кижилерден, кижизидикчи башкылардан дыңнааны төрээн чер, бойдус дугайында медээни билири;
- эш-өөрүңге, чоок кижилеринге сеткил-сагыжын илередип, найыралдыг болурунун, хүндүлээринин негелделерин сагып билири;
- “аал”, “өг”, “суур”, “хоорай” чергелиг сөстөрнүн утказын билер, сюжеттиг чуруктарга хамаарыштыр 4-5, 6-7 домактардан тургустунган харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаары;
- тыва дылда ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаарынга чанчыгары;
- сюжеттиг оюннар болгаш аас чугаа сайзырадырының өске-даа кичээлдер үезинде, тыва чугааның аянынга дүүштүр сөстөрни утказынга таарыштыр ажыглап билири;
- чүвелернүн ылгавыр демдээ, болуушкуннарнын кылдыныгларын дээш оон даа өске чүүлдерни деңией чугаалап билири;
- өг иштинин эт-херекселдеринин аттарын, ужур-утказын билири;
- тоолдарга, йөрээлдерге, ёзу-чаңчылдарга дүүштүр сценажыткан оюн көргүзүглерге киржип, аас чугаазынга тыва сөстөрни чөптүг ажыглап турары;
- дыңнаан тоолунун, көргөн шиизинин кыска утказын тыва дылга чугаалап билири;
- чурттап турар черинин бойдузунун онзагайын аас чугаага, уран чурулгага

- илередиб билири;
- төрөөн черинин диригамытаннарын чуруктардан тып билири;
- тыва улустун тоолдарын, национал байырлалдарын, оюннарын билири.

ШНЧУӨАЧ-нин уругларынын бот-тускайлан сайзыралынын ниититүңнелдери, доозукчуларнын шингээдиб алыр ужурлуг түңнелдери

Школа назыны четпээн уруглар өөредиб албан черлеринин доозукчуларынын *бот-тускайлаң сайзыралынын түңнелдери* кандыг болурун **ӨФКС**-те мынчаар айыткан:

- арыг-шевер болурунун арга-мергежилдерин сагып билир, бодунун кадыкшылынга кичээнгейлиг;
- чазык шырайлыг, сонуургак, идепкейлиг;
- сагыш-човаачал;
- аңгы-аңгы байдалдарда улуг кижилер болгаш чажыт эш-өөрүнүңаразынга бодун алдынып билир;
- бодунун аажы-чаңын туттунуп билир, корум-чурумнуг болурунун негелделерин сагып билир, үнелеп чорууру ыдыктарга хамаарыштыр бодунун арга-мергежилдерин баш бурунгаар шын углап, баштап, аайлап билир;
- бодунун база өг-бүлезинин, ниитилел, октаргай, бойдус дугайында эге билиглери бар;
- өөредилгенин ажыл-чорудулгазынын бүгү талаалыг байдалдарын (ууд): дүрүм азы үлегер ёзугаар ажылдап билир, улуг кижини дыңнап, оон тайылбыры ёзугаар даалганы күүседиб шыдаар;
- назы-харынга дүүштүр бердинген угаан-медерел болгаш бодун сайзырадырынче угланган онаалганы күүседиб шыдаптар;
- даалганы күүседиринге эргежок чугула арга, мергежилгелерни кылып билир.

ШНЧУӨАЧ-ин доозуп тура, уруг дараазында түңнелдери чедиб алган турар:

- сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып билир;
- болуушкуннарнын чылдагааннарын болгаш оларнын уржуктарын дилеп-тыварынын аргаларын сонуургап турар;
- бойдустун болуушкуннарынга болгаш кижилернин ажыл-ижинге хамаарыштыр бодунун бодалын илередиб билир;
- хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг;
- өскелернин чедииникиннерин болгаш аштырыышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир;
- бодунун сагыш-сеткилин шын илередиб, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг;
- аас чугаазы сайзыраңгай, чугаанын байдалынга дүүштүр бодунун бодалын, күзелдерин шын илередиринин аргаларын ажыглап билир;

- сөстөрде үннерни ылгап шыдаар. Чугаанын нормаларын сагырынгахамаарыштыр уругда эге билиг бар;
- улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билир;
- хөй-ниити черинге болгаш негелделеринге чагыртып билир;
- бодунуң дугайында, бойдус база ниитилел дугайында эге билиглери бар;
- уруглар чогаалдары-биле таныш;
- янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны ылгап билир.

1.6. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрээн (тыва) чугаазының сайзыралын илередиринин аргалары

Уругларның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ШНЧУӨАЧ-ныңматериал-техниктигболгашөөредилге-методиктиг хандырылгазындан кончуг хамааржыр. Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткиир ажылы кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажил-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билирин база негээр.

Уругларның назы-харының, сайзыралының деннелинин аайы-биле ажилдаарынга таарымчалыг эт-херекселдер, номнар чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадырынга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле уруглар сады хандыртынган турар ужурлуг. Тыва улустуң аас чогаалынга, ажил-амыдыралынга болгаш өске-даа онзагай талаларынга хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨАЧ-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонуургал оттурарының бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деннелге методу-биле уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажилды чогуумчалыг чорударының эптиг аргаларын башкылар тып алыр. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак, ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажилдарны чорударынга база-ла өңнүг, чараш чуруктарлыг номнар хереглеттинер. Орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарының очулгалары база эргежок чугула.

Уругларның тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажил-ишчи угланыышкынныг оюннарын таварып эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарынга, өске кижилер-биле *харылзажсырынга* база сөстөрни, домактарны чугааның утказынга дүүштүр *билип, ажыглап өөренирингетаарымчалыг* болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Школа назыны четпээн уруглар өзүлдезинин назы-харынга дүүштүр кижилер-биле харылзажырының үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ийити культуразынга хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга дүүшкен дүрүмнер, улугларга, эш-өөрүнге база бодунга камныг болурунга бодун

белеткээр дээш о.ө.

Уругларның чараш мөзү-шынары, аас чугаазының, дыл-домааның эвилең-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дуңмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак сеткилдиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңнындан; таныыр-даа, танывас-даа кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болурунга кижизиттингенинден илерээр.

Төрөөн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деңнелиниң бедиин бадыйткаар. Бедик культуралыг кижиге, бир дугаарында, төрөөн дылын билген турар ужурлуг деп чүвөгө уруглар кара чажындан кижизиттинер ужурлуг, ук байдал уругнуң быжыг хамааты туруштуг бооп өзөринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажил-амыдыралының онзагайы уругларны төрөөн дылынга чугаалап өөредириниң өзөөн тургузуп турар.

ШНЧУӨАЧ-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрөөн дылын өөредилгениң ажил-чорудулга үезинде шиңгээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программаның өске угланышкыныг адырлары-биле холбаштыралы, уран чурулга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалы.

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларының төрөөн (тыва) чугаазының түңнелдерин илередириниң чижек онаалгаларын, аргаларын капсырылгада киирген (капсырылга 1).

ШНЧУӨАЧ-га мониторинг эрттирериң айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр онаалгаларның хевирлери

Уругларның тыва чугааны шиңгээткениниң деңнелин тодарадырда дараазында ажилдарны чорудар:

1. Кижизидикчи башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелеражылдап кылыр.
2. Уруглар-биле ажилдаар кижизидикчи башкыларның өөредилге-кижизидилге планынга эдилге, немелделер киирер.
3. Уругларның психологтуг сайзыралының деңнелин катап тодарадырсорулгалыг мониторинг эрттирери база башкының үре-түңнелдиг ажил-чорудулгазын илередип, үнелел бээр.

ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын, сайзыралын хайгаараар мониторингти канчаар чорудуп болурунун база программаның сорулгазынга, ону боттандыраар методиктиг айтырыгларны “Методиктиг сүмелер” номунда киирген.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгенин адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганын угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны 2-3 харлыындан эгелеп хүлээп ап турары-биле уруглар назынын бөлүктээрин дараазында назы-харга дүүштүр алган.

1. Бичии назынның бирги бөлүк уруглары (2-3 харлыглар).
2. Бичии назынның ийиги бөлүүнүн уруглары (3-4 харлыглар).
3. Ортумак назынның бөлүүнүн уруглары (4-5 харлыглар).
4. Улуг назынның бөлүүнүн уруглары (5-6 харлыглар).
5. Школа баар белеткел бөлүүнүн уруглары (6-7 харлыглар).

Уругларның назы-хары, тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулгазының тематиктиг угланыышкыннар аайы-биле деңнелиниң характеристиказы.

Назы-харының аайы-биле уругларының бөлүү	Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганын угланыышкыннары
1-ги бичии бөлүк (2-3 х.)	“Мээң өг-бүлөм”
2-ги бичии бөлүк (3-4 х.)	“Төрөлдөрдүм ажыл-ижи”
Ортумак бөлүк (4-5 х.)	“Мээң чурттап турар черим”
Улуг бөлүк (5-6 х.)	“Төрээн Тывам – байлак чуртум”
Школага белеткел бөлүү (6-7 х.)	“Төрээн черим делгемнери”

2.2. Программанын өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгенин адырларының интегративтиг харылзаалыынын онзагайы

Бердинген программада ШНЧУӨАЧ-ның программаларында беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланыышкыннарын тыва үлегер домактарга үндезилеп тургускан [3]. ШНЧУӨАЧ-ның тускай онзагай байдалына дүүштүр вариативтиг ажылчын программаны тургузарын чижек өөредиглиг программада көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң Адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланыышкыннары
Познавательное развитие	Билигни шингээдирин сайзырадыры	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	Чугаа сайзырадыры	«Чечек черде, чечен менде»
Социально-коммуникативное развитие	Нийтиелге харылзажырын сайзырадыры (Хөй-ниити болгаш кижилер аразына чурум сагыырының нормаларын болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижил болбас»

Художественно-эстетическое развитие	Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (<i>уран чүүлдүң хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил байлакшыдары</i>)	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар»
Физическое развитие	Күш-дамыр сайзырадыры	«Турза – узун, Тутса – мөгө»

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүглө “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш ШНЧУӨАЧ-га өөредилге-кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүндө беш угланышкыннарныңөзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деннелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга “Чугаа сайзырадыр” угланышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланышкын-биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

Билигни шиңгээдирин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүдө бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шиңгээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдиринге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрээн чериниң чечек-чимизин, ойт-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шиңгээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шиңгээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры- биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгасы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уруглары кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азыномчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзөринге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, “Тываның үндезин чурттакчызы мен” деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырын болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр нормалар, дүрүмнер уругларны, бир дугаарында, ниитилелгебодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бичии бөлүктүн уруглары бодунга, эш-өөрүнге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнун чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шингээдип сайзыраарынга дузалыг база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр

болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандыраар.

Ортумақбөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шиңгээдип алган харылзажылганың ёзу-дүрүмнерин ыяк шиңгээдир, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дуңмаларынга хамаарышкан көргүзүглерге киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандыраар.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити черлеринге сагыыр нормаларболгаш дүрүмгө чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаанбоду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседир, оларны хүндүлээри – кижизиг шынарның, биче сеткилдиг, дыңнангыр болурунун херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагыырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустуң чаагай чаңчылдары улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажынданна кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (художественно-эстетическое развитие) – уругнуң салым-чаяанын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүн аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээр.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүнге даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланыышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүн хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүн бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштыраар, оларның сонуургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шиңгээдип ап турары сөс курлавырының утказын медресеп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүн салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрээн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажыл-

амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажыл-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажылдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры

“Турза – узун, тутса – мөге”

“Күш-дамыр сайзырадыры” уругнуң кадык-шыырак өзериниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзеринге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүглүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. “Матпаадыр” деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга “Узун тыныш”, кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга “Үш мөөрей” деп оюннар уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзеринге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыр.

«Төрөөн Тывам» деп өөредилгениң чижек программазы ёзугаар школа назыны четпөөн уругларның назы-харының онзагайын барымдаалап, бердинген темаларны шингээдирин кичээнгейге алыр.

Программаны шингээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алыр ужурлуг билиглерин, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарының аргаларын программада киирген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр психологтуг хайгаарал доктаамал чоруттунар болгаш программаны шингээткениниң түннээр кезээнде хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунуң чижектерин киирген Уругларның интегративтиг сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингениниң

деңнелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп киирген (капсырылга 3).

Эге школаның өөреникчилеринин өөредилге ажил-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередиринин метапредметтиг түннелдерин киирген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп киирген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнуң сайзыралының дугайында характеристика кылырынга ажыглаттынар (капсырылга 2).

2.3. Программада уруглар өөредилгезинин адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыниар

2.3.1. Билигнин шиңгээдирин сайзырадыры “Күзээниң чедер, сураанын тывар”

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден херек чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннуң аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шиңгээдиринин аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннуң дыл-домаа, тывызыктаркайгамчык улуг салдарлыг. Угаан-медерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг. (“Бир деп чүл?”, “Чадыр өг”...)

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр.

Кадыкка, амы-тынга онза айыылдыг чүвелерни ылгап билиринге өөренип турар. Оюн “Артык херекселдер” (уруглар ниити чүвелерден айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) “Мээң өг-бүлөм”

Дыңнаан тоолунда, көргөн чуруунда дириг амытаннар аттарын сактып адаар.

Өг-бүлө кижигүннеринадап өөренир: “Бо авам”, “Бо ачам”...Төрөл аймак чуруундан авазын, ачазын, угбазын, акызын, кырган-авазын, кырган-ачазын тывар, адаар.

Сюжеттигчурукта кымның чүнү канчап турарын тодарадып адаар.

Чуруктарда дириг амытаннар, кижилер, эт-херекселдерниң аттарын адаар.

Дыңнаан тоолундан, көргөн чуруктарындан чүвелерниң хемчээлиниң дугайында сөс каттыжыышкыннарын адаар: “Улуг өг”, “Бичии анай”, “Калбак тавак”...

Чүвелерниң-чүзүнүнүн аайы-биле тодарадып илереткеш, аңгылай салыр.Авазынга, ачазынга, акызынга...хамаарылгалыг чүвелерни таарыштыр салыр.

Бердинген чуруктан дириг амытаннарның кылдыныын тодарадып адаар (аыт дүрген, инек оожум...).

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)
“Төрелдерим ажыл-ижи”

Башкының адааны сөстөрдөн эвилең-ээлдек сөстөрни тывар, шын адаар, сөс каттыжыышкыны тургузар.

Сөс-биле оюн. Чаа шингээдип турар сөстөрүн чугаага ажыглап, оюннарга хереглээри (“Ужар-ушпас”, “Малдың эдери”, “Мээң даайым”...).

Үелерге хамаарышкан сөстөрни адаары (дүн – караңгы, соок, коргунчуг, шимээн чок..., чай – изиг...), оларның-биле домак тургузары.

Тыва тоолдарда кижилер, дириг-амытаннар аттарын тып адаары.

Төрелдер аттарын илередир сөстөр аразындан эр, кыс кижиге хамаарышкан аттарны тывары.

Сюжеттиг чурукту көргөш, бир бөлүккө хамаарышкан чүве аттарын чаңгыс черге чыыры. Оларның аттарын шын адап, сөс каттыжыышкыны, домак тургузары.

Номнарныңчуруктарынгадаянып алгаш, харылзаалыг чугаа кылыры.

Бодунуң өг-бүлезиниң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын адаары.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)
“Мээң чурттап турар черим”

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмөй болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. “Сайзанак”.

Чурттап турар чериниң дугайында сөс каттыжыышкыннарын тургузары. “Чайлаг”, “Күзөг”, “Кыштаг”, “Чазак” деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычыкижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр.)

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

“Тыва аал” деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)
Төрөөн Тывам – байлак чуртум

“Тываның төвү – Кызыл” деп темага чурук чуруур. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустун ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайы, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем каттышкан, Енисей болган деп билир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнген баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези нзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустун эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптырары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустун дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, оон дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннун чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)
“Төрөөн черим делгемнери”

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдөрни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрүнге чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү кииргенин, ыдык тугунун өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожууннарыны аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республиказының Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билир.

Агаар-бойдустуң болуушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алып, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

2.3.2. Чугаа сайзырадылганы “Чечек черде, чечен менде”

Сорулганы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугааны сайзырангай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында (“Үш чүүл эртемниг оол”, “Уран-Дойду”, “Чыраа-Кулун”...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаанының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаанынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыктар) “Мээң өг-бүлөм”

Өтгүнүп азы чуруктан көрүп тургаш, мал-маганның эдерин көргүзөр.

“Сайзанап” деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни бодунуң хире-шаа-биле сактып, шын адаар:

- аяк-сава аймаа (паш, омааш, хымыш...);
- орун-дөжек (чоорган, орун, сыртык...);
- эт-херексел (аптара, суугу, кыскаш...).

Арыг-силиг сагырынга хамаарышкан бөдүүн сөстөрни өөренир (саван, аржыыл, дыргак...).

“Ачам – чолаачы”, “Авам – эмчи”, “Акым – чурукчу”, “Угбам – даараныкчы” дээн хевирлиг рольдап ойнаар оюннар, сюжеттиг чуруктарга даянып, уруглар чаа сөстер-биле таныжар.

Чуруктан кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң адын адап өөренир.

Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин улуг улусту эдerti адаар.

Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сөс каттыжышкыннарын тургузар, кыска домактарны сюжеттиг чуруктарга дүүштүр тургузар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

“Төрелдерим ажыл-ижи”

Мал-маганның эдерин дыңнаан шүлүктеринге, чечен чугааларыңа дүүштүр өттүнүп азы чуруктан көрүп, эдерин көргүзөр.

“Сайзанаң” деп оюнну ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни шын адаарын катаптаар, чоок кижилериниң кылып турар ажыл-ижинге хамаарыштыр сөс каттыжышкыннары, кыска домактар, харылзаалыг чугаа тургузар.

Арыг-силиг болуруңа хамаарышкан сөстөрни өөренир, катаптаар.

Сюжеттиг чуруктар, оюннар, чечен чогаалдар-биле таныжып, тыва кижиниң ажыл-ижинге хамаарышкан сөстөрни чугаазыңа ажыглап өөренир.

Чуруктарда кижиниң мага-бодунуң кезектериниң адын шын адап өөренир.

Музейлерже барып азы таныжылга кичээлдерге тыва идик-хепке хамаарышкан чаа билиглер-биле таныжар, сөстөрни адап өөренир, улуг улусту эдerti адаар.

Эр, кыс кижилерге хамарышкан дериг-херекселдерни, каасталгаларны адап өөренир.

Сюжеттиг чурукка кыска чугаа тургузуп өөренир.

Үннерни шын адаарынче угланган оюнар: “Шын ада”, “Дыңнап өөренили”. Үлегер домактарны адап, сактып өөренир (бөлүктөп өөренир).

Чурукка дүүштүр өөрөнгөн чаа сөстөрни ажыглап тургаш, бөдүүн домактар тургузар.

Мурнунга каап каан херекселдерни бөлүктөй салып өөренир (аяк-сава, мал-маган, дөргүл-төрелдер...).

Чоок кижилериниң ажыл-ижин таныштырар беседаларга киржир.

“Кырган-авам инек саап ор” деп темага чугаа тургузуп ойнаар. Сөс курлавырын байыдар (инек, хой, саар, хумуң, сандай, “саар-саар”...).

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

“Мээң чурттап турар черим”

Оюн “Аалга”. Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). “Аалга” деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. “Аал”, “Өг” деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжышкыны, кыска домактар тургузар.

Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сырткы шөйбек...).

“Сайзанаң” деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дедир менди солчуру...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээң чурттап турар черим – хоорай. Хоорайың ады – Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алыр.

Тыва эт-херекселдер, дериг-херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрде үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрнүң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвөлөр туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн “Эксурсовод”.

Төрээн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрүн сактып ап, хүн бүрүдө ажыглаар.

Төрээн чер, Тыва дугайында шүлүктөрүн доктаадыр, чечен чугааларны башкыларындан, ада-иезинден дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)
“Төрээн Тывам – байлак чуртум”

Төрөлдери-биле, чоннун ажыл-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билер, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазынга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн “Геолог”, “Аян-чорук”, “Угаанныгбайлар”.

“Ак-Довуракта даг-дүгү бар”, “Чадаанада хөмүр-даш бар”, “Шагаан-Арыгда цемент бар” дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

“Кым болур мен?”. Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн “Аалга”. Тыва улустун ажыл-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар “Дүк салыры”, “Кидис кылыры”, “Инек саалдазы”, “Быштак кылыры”.

Төрээн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар. Өгбелерниң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алыр. Аржаанга өг-бүлөзи-биле дыштынып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)
“Төрээн черим делгемнери”

Оюн “Мээн чуртум”, “Мээн кожаларым”, “Төрелдерим” (чурттунуң адын, хоорайын, суурун, адресин билир...)

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазыңга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан нзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрөөн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржиң турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээни делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүгө ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазыңга ажыглап турар. “Төрөөн черим” делгемнери деп темага чугаа кылырыңга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланышкыңга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар: “Тываның даглары”, “Авамның чуртунда даглар”, “Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш”.

Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен ээлериниң тус-тузунда хүлээлгелерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрөөн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер,) дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээр.

Төрөөн чуртунга, ажил-агыйыңга, ёзу-чаңчылдарыңга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

“Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижиң болбас”

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырыңга

чаңчыктылары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунун сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредир.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар)

“Мээң өг-бүлөм”

2-3 харлыг уругларның чугаазының сайзыралы аңгы-аңгы болур, ол чүүл уругнун өг-бүлөзине тускай сайзыралындан хамааржыр. Чамдык уругларның чугаазы шала чедингир эвес бооп болур, сөс курлавыры эвээш, а чамдык уруглар сөстөрүн шын адап турар, домактарны тургузарын углап турар болур.

Уругнун бо назынының үзінде чугаа сайзыралынче улуг кичээнгейни ада-ие, башкы салыры чугула, бо назын – уруглары сөс курлавырын чыып, сактып ап, идепкейлиг курлавырлаар, ажыглап өөренир үези. Уруглар үннерни өттүнүп, сөстөрүн дыңнап, чугаага ажыглап өөренип аар харык-шинектиг.

Уругнун дыңнап өөренир кичээнгейин, үннерни, сөстү адап тура, шын тынарынга өөредир оюн-мергежилгелерни ажыглаар.

“Авам, ачам, акым, угбам, дуңмам” деп сөстөрүн утказын билип, адап, холу-биле айтып, чуруктан танып, көргүзүп турар. Улуг улусту эдерти кыска домакты катаптап шыдаар. Улуг улустун билдингир кылдыр салган айтырыынга “Ийе”, “Чок” деп харыылап азы бажы-биле соғаннадып “Ийе”, “Чок” деп харыыны берип турар. Медээни берип шыдаар (“Авам бо келди”, ...), бодунга хамаарыштыр медээ (“Суксап тур мен”, “Соок тур”...), өске кижилернин чүнү кылып турарын дыңнадып турары (“Ап алды”. “Маңнап олур”). Ойнап тура, иштинде чугааланып турары (“Мону ап ал”. Дириг амытаннар өттүнүп: “Шу-шу”, “Хөг-хөг” дээш оондаа өске ...).

Харылзажырының аргаларын ажыглап турар: кый дээр (“Бээр кел”), адын адап азы “авай”, “акый”; дилээр, чоруп тура, байырлажыр.

Эвилең-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улусче “Силер” деп чугаалажыры (“Маңаа олуруңар”. “Борта олуруңар”...). Улус чүве бээрге, ийи холдап алып, “Четтирдим” деп чугаалаар.

Чурттап турар черинин адын өөредип каарга, билип, адап турар (“Мээң бажыңым”). Өске өглөргө келгеш, мөндилежир. Улус чүве айтырарга, кортпайн, дидим, ыткыр кылдыр харыылаар.

2 харлыг уруг боду чиигенип алырын медресеп билир, авазынга чугаалаар.

Бичии уруглар улуг улусту өттүнүксээр, оларның чугаазын дораан өөрени тыртып аар, ынчангаш ада-ие, кижизндикчи башкы өг-бүлө этикедин сагып өөредир.

2-3 харлыгларның чугаазы чарт үнүп кээринге, чүвени сактып алырынга, шын адап өөрениринге “Мээң өг-бүлөм” деп темага янзы-бүрү ужур-уткалыг оюннарны ойнадыр, кыска шүлүктөрүн доктааттырар, салаа-сайгыдынга, мага-бодун дадыктыларынга тыва улустун аас чогаалындан, амыдыралындан үндезилеттинген шимчээшкенин оюннарны ойнадыр. Ойнаарактарын чыскаай салып алгаш: “Бо мээң авам”, “Бо ачам”, “Бо акым...угбам, даайым, күүйүм,

чаавам, честем” деп адаттырып, ада-иениң, төрелдерниң дузазы-биле хөй адаттырып, домактар тургустуруп өөрөдир.

Тускай темалыг оюннарның дузазы-биле уругларның тыва чугаазын сайзырадыр арга, мергежилгелерни кылдыртыр.

“Өг”, “бажың” деп билиишкиннерниң ылгалын тодарады бээр, өгнүң, бажыңның дериг-херекселдерниң аттарын, өңнерин адап турар, домактарны тургузуптар харык-шинектиг.

2-ги бичии болук (3-4 харлыглар)

“Төрелдерим ажыл-ижи”

Эш-өөрү, улуг кижилер-биле харылзажыр, дилегни күүседип турар (Айтырып көрем, өөрээниң илерет, дузалажывыт...).

Эвилен-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улус-биле “Силер” деп чугаалажыры чаңчылчып бар чыдар.

Бодунун адын, фамилиязын, авазының, ачазының аттарын хүндүлел ёзузу-биле адап турар.

Авазын, ачазын, чоок кижилерин таныырындан ангыда, “даайым-күүйүм, акым-чаавам, угбам-честем, даай-авай” деп сөстөрниң утказын билип турар, харылзаалыг чугааның бөдүүн аргаларын билип турар. Чуруктардан акызын, чаавазын болгаш өске-даа төрелдерин айтып, адын хүндүткел ёзузу-биле адап шыдаар.

“Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрниң уткаларын билип турар, оюннар үезинде сөстөрни ажыглап, сөс курлавырынче кирип турар. Малчын болгаш оон-даа өске мергежилдин кижилеринге хамаарышкан сөстөр-биле таныжып, сактып, шын адап турар.

Кижилерниң мага-бодунун кезектериниң аттарын, чүвелерниң кезектериниң, бүткен чүүлүн, өңүн, шынарын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни билип турар (чүвүрнүн хончузу, ак-көк дээр, дүктүг тон, тас баш, хөй ыяш, чес хөнек, кежээ удуур, сылдыстыг дүн...).

Тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чуруктарны көрүп, чечен чугааларны дыңнап, аас чугаазынга ажыглап, сөс курлавырын байыдып турар.

Чуруктарны көрүп азы дыңнаан кыска тоолунда чүве аттарын “Кандыг?”, “Чүнү кылып тур?”, “Кайда?” дээн чергелиг демдек ады, кылыг сөзү тургузуглуг сөс каттыжышкынын тургузуп турар (чүгүрүк аът, аът оъттап турар...)

Бөдүүн домактарны тургузуп турар (угбам чанып келди, ачам ажылдап турар, мал оъттап турар).

Чугаазынга чаңгыс аймак кежигүннерни кирип турар (Циркке теве, аът, көгө-буга көрдүм).

Улус-биле ажык, хостуг чугаалажып турар (диалог чугаага, хөй улус аразынга чугаага киржилгелиг). Эптиг-эвилен чугаа кылырынга, бодунун сагыш-сеткил байдалын илередиринге чаңчыгып турар (“Экии”, “Четтирдим”, “Байырлыг”, “Меңээ солун”...).

Улустун аас чогаалындан тыва тоолдарны сонuurгаар болгаш оон-даа өске хевирлерин дыңнаарыга ынак.

Чогаалда болуушкуннарны эдerti билип оар, маадырлар-биле кады хөлзеп, өөрүп билир.

Дыңнаан чогаалынга дүүштүр сценажыткан оюннарга киржил турар.

Шүлүк, тывызык, үлегер чугааларны шээжи-биле чугаалап турар.

Номга ынак, ооң чуруктарын сонuurгап көөр, чуруктарга дүүштүр харылзаалыг чугааны айтырыглар дузазы-биле тургузуп турар.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

“Мээң чурттап турар черим”

Чүвелер, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнун сөс курлавыры байып турар. Оюн “Кудумчуга” (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг “Арга иштинде кымыскаяк өө”, оюн-шилилге “Тайгада каттар” (адаар, өнүн тодарадыр).

Чурттап турар черинин, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. “Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг” дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн “Суурумнун кудумчулары”.

Кызыл хоорай дугайында медээни сонuurгал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунун чурттап турар девискээринин дугайында медээни улуг улустун, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдөр аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн “Тываның хоорайлары”, “Чурттап турар черимде кудумчулар аттары”, “Шын адаар” (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзөргө уруглар шын адаар).

Чүвелернин кезектеринин аттарын, өнүн, шынарын, чүден кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн “Дедир чугаа” (антонимнер адаттырар), оюн “Дүрген адаар”.

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстери, наречие, эвилелдерни кириштирип билир.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннернин онзагайын билир, шын адаарынга чаңчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянын чугаалаарын өөренип турар.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглекчинин домактын соонга турары...). Оюн “Дериг-херексел” (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвелер, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдерти чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонуургак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харызын ыяап манаар. Ол хөйнү биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындай айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштыраары уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр. Ол дугайында чугааны дараазында эгелерде кириген.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) “Төрээн Тывам – байлак чуртум”

Кижизидикчи башкының, ада-иениң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээди ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажил-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустуң ажил-амыдыралынга, төрээн черинге, ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге кирип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиишкинни угап-медереп турар.

Тыва чугааның аянынга дүүштүр (сөстөрни адаарынын онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д-[т], б-[п]); сөстөрдө

ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрнү шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалыңга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижиге аразында чугаага киржип турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргөнін, дыңнаанын, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонургалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянның чугаалаарыңга ынак. Рольдап ойнаарыңга сундулуг.

Тыва улустуң төрөөн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрнү, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонургап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскөнін боду тайылбырлап өөренир.

Бодунуң болгаш өскөлөрнүң кылдыныыңга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага билеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

“Төрөөн черим делгемнери”

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдериниң шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазыңга ажыглап, тыва дылыңга дамчыдып турар. Аас чугаазыңда сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонургалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдөрүн танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүңге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрөөлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүлө, дөргүл-төрөл, төрөөн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазыңга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медереп билир, ооң иштинде Тыва хей национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрээн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар (“Мээн кырган-авам чурту”..., “Малчыннарның ажылы”, “Тывада азырал малдар”, “Малдың ажык-дузасы”...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрээн чер, өгбелернин ажыл-ижиин, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрүн, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

“Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар”

Сорулгазы: тыва улустун уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрээн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөрөдир, уругларда бар салым-чаяанны сайзырадыр, тыва чоннун амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзү-бүдүшке кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. “Өпей ыры”, “Кадарчының ыры”, “Аңчының ыры”, “Аян-чорукчунун ыры”, “Мал-маган дугайында ырылар” дээш о.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, “Дүк дою”, “Тараа дою”, “Тарак дою” болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннун хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. “Анайларым”, “Хүннээрек көжүп кел!”, “Чочагай” дээш оон-даа өске.

Оюннар: “Чайлагга концерт”, “Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили”...

*Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнгө чедир
(2-7 харлыглар)*

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүргөн чугааларны күүседир.

Башкызын өтүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрээн черинин бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустун ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүн мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустун мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыннаары, эдерти чугаалаары. Йөрээлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунун билиринин шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактын утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустун байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустун чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседире.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустун уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар(тыва улустун национал байырлалдарынга дүүштүр): “Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!”, “Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы”, “Аалга кирген кижии аяк эрии ызырар”, “Сагышты ыры-биле ажыдар”, “Хөөмейим кагбас-ла мен”, “Дыңгылдайлап ойнап берээл”.

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры “Турза – узун, тутса – мөге”

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннун маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунун күш-шыдалын быжжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустун байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүн шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

*Бичии бөлүктөн школага билеткел бөлүүнге чедир
(2-7 харлыгларга)*

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). “Чылгычылар”, “Алдын орду”, “Алагатай”, “Чыдыг кодан”.

Оюн “Чарыш”. Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар: “Аът чарыштырары”, “Бодалажыры”...

Оюн “Хүреш” (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештин бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн “Шыдыраа” (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, “Мерзе”, “терге”, “ноян”, “теве” болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. “”Буга шыдыраа”.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн “Ча адары”. Ча адып ойнаарынга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдerti чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас чугаазын чаа сөстер курлавыры-биле байыдары.

2.4. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын

1-ги бичии болүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээн өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның ниити сайзыралының болгаш чугаазының сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредир, медреселдii-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрелдерин *танып*, оларның *чүңү канчап турарын*, *санын* тодарадып, *чурттап турар черин билиринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредир. Тоолдарны *дыңнап билир*, *үлөгер домактарның* утказын билеп, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы челип алырда, кылып чорулар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээн өг-бүлөм!»	Бичии уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дунмам» деп өг-бүлө кежигүннерин, кеткен хевин ылгап турар болгаш бодунуң адын шын адаар кылдыр өөредир. Чурук дузазы-биле өг-бүлөнүң кежигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижиниң тургузуунун кол кезектерин таныштырар. Бөлүктө башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын ададып өөредир, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар ден кижизидер. Кылып чорулар ажылдар: - Уруглар биле уругларның аразында чөптүт харылзажыры. - Херек кырында хайгаараары (харылзажыш тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!»	Сөс курлавыры: экий, амыр, хүн, мээн, сээң, хеп, бөрт Сөс каттыжышкыннары: мээн адым, сээң адын, мээн хевим, мээн бөргүм
		2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».	Сөс курлавыры: бо, ачам, авам, чүвүр, хөйлөң Сөс каттыжышкыннары: авам эргим, ачам шылырак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам, бо чүвүр, сээң хөйлөң.
		3-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээн авам, ачам».	Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти Сөс каттыжышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, мээн иштим, бо буду, бо караа.
		4-кү кичээл: «Мээн башкым»	Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи Сөс каттыжышкыннары: мээн башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...

Октябрь «Мээң өг- бүлөм»	Өг-бүлөзінде чоок кижилерши канчаар адаарын, оларны шын ылгап өөредир. Чурук дузаы-биле өг-бүлөнүң кежигүннерин тың, аас-биле шын адаттырып билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Кыдындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Чурук дузаы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!» 2-ги кичээл: «Бо даай-авам, бо даайым». 3-кү кичээл: «Мээң дунмам, мээң угбам, мээң акым». 4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм». 1-тикичээл: «Чангыс – хөй» деп сөстөр 2-ги кичээл: «Мээң харым» 3-кү кичээл: «Мээң эштерим»	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам Сөс каттыжышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам, кырган-авамның холу, кырган-ачамның буду, кырган-авам чараш. Сөс курлавыры: даайы, даай-авам, бо Сөс каттыжышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кежээ Сөс курлавыры: акым, шыырак, кежээ, дунмам, угбам, акым Сөс каттыжышкыннары: мээң акым, акым, акым, кежээ, бо дунмам, угбам чараш, хөй бажыңнар, чангыс кижиги, хөй кижилер Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дунмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кежээ, бирээ, чангыс, хөй, бажын, кижиги Сөс курлавыры: бир (бирээ), чангыс, хөй, бажын, кижиги... Сөс каттыжышкыннары: хөй кижиги, чангыс бажын, чангыс эжик, хөй ойнаарактар Сөс курлавыры: мен, үш, ийи, хар, сээң, мээң Сөс каттыжышкыннары: мээң харым үш, сээң харың ийи Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, ады Сөс каттыжышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар
Ноябрь «Мээң эштерим болгаш садигим»	Эштериниң аттарын шын чугаалан турар кылдыр өөредир. Бодунуң харын, эштериниң харын шын чугаалал, саап билеринге чаңчыктырар. Чангыс – хөй ден сөстөрнүң уткаларын оюн дамчыттыр билиндирер. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар кылдыр кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар - Уругларның бот-боттарының аразында чептүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры - Дидактиктиг оюннар		

		4-кү кичээл: «Кылдыныллар медээлээри»	Сөс курлавыры: удуур, чемпенир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас Сөс каттыжышкыннары: сускан тур мен, аштап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди Сөс курлавыры: ийе, чок
Декабрь «Мээң сацигим»	Оюннар дузасы-биле тыва сестерни адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр сөс каттыжышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырылга «ийс» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Дидактиктиг оюннар - Уругнун чугаалажырынга сонуургалын деткин, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр арганы бээр - Төрзөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Сөстер-биле таныжылга «ийе», «чок»	Сөс курлавыры: улуг, бичии, тавак, стакан, хлеб, Сөс каттыжышкыннары: улуг бажың, бичии ойнаарак, улуг тавак, бичии хлеб, бичии омааш Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, суугу, сыртгык, чоорган, паш, омааш, эжик Сөс каттыжышкыннары: бо орун, улуг стол, бичии омааш, чараш сыртгык, чаңгыс аптара, эжик аксы
		2-ги кичээл: Сөстер-биле таныжылга «улуг», «бичии»	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу Сөс каттыжышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзанаң»	
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?»	
Январь «Тыва улустун аас чогаалы» Тыва улустун тоолдары. Авторлуг тоолдар.	Бичии уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны номчуп тура, уругларнын кичээнгеин хаара тудул, оларнын чугаазынга чаа сөстер немээр. Тоолду дыннап тура, днриг амытаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларнын аттарын сактып алыр кылдыр өөредир. Кылып чорудар ажылдар:	1-ги кичээл: А. Шююн «Койгупак»	Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп, хүлүмзүрзөн Сөс каттыжышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чиир дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп
		2-ги кичээл: «Хайыракан»	Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг Сөс каттыжышкыннары: кодан оглу, унгу

	- Чечен чогаалды дыңнаан, утказын дамчыдары - Чуруктар-биле ажылдаары - Төрээн дылынга харызажыры	3-кү кичээл: «Ыраажы койгун»	казыл, үңгүр казар, ажынмас боду ажынып Сөс курлавыры: Сөс каттыжышкыннары:
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдерти чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва чөмнөрнүн аттарын адап өөренир, оларны амгы үеде уруглар чин турар бе тодарадыр. Өг тыва чоннун чурттаар оран-савазы дээрзин билиндирер. Тыва чоннун азырап чоруур малдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сөстөр оюнун ажыглан ойнаар оюннар - Херек кырында хайгаараары (харызажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) -Төрээн дылынга харызажыры	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик Сөс каттыжышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт
		2-ги кичээл: «Тыва чөм»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, эът. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүт шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Азырал амыгланнар»	Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген Сөс каттыжышкыннары: инек оожум, аът дүрген, дыдыраш хой, өшкү мыйыстыг
		4-кү кичээл: «Өг – бистиң чоргааралывыс» Шүлүк “Аптара” Өгнүң дөргүн ээлээн Өндүр чараш аптара. Угулзалап каастаан Улуг сава – аптара.	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, наш, өреге Сөс каттыжышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харызажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары,	1-ги кичээл: Чечен чугаа. Хөвөңмей Ойдан-оол «Уранмааның ойнаар-кызы»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херээжен, ынак, чалгыннарлыг, чечектерге, кортук, дааш, омак-хөглүг, куштар
		2-ги кичээл: «Ехатерина Танова» «Ховаганмай»	Сөс каттыжышкыннары: ынак шүлүм, солун чогаал, чөлээш ышкаш көвей өнүг, чечектерге хонар, кортук ховаган, маска даажы, уя белен
		3-кү кичээл: Эжер-оол Кечил-оол «Уя белен»	
		4-кү кичээл: Ооржак Делгер-оол «Бызаа»	

	сонуургап дыннаары - Төрзөн дылынга харылзажыры			
Апрель «Сонуургакпа йлар»	Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглөр дуазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чөмгөрөринге өөредип чаңчыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын барымдаалап доктааттырар. Тараадан кандыг чөмнөр кылырын таныштырар. Уругларны башкызын өгтүнүп ойнаар- кызын чөмгөрөринге, хептереринге, уудуларынга көгүдүглөрни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг кириштирер	1-и кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен» 2-ги кичээл: «Куштар – бистин өңүктөривис» Экер-оол Кечил-оол «Уя белен» шүлүккө катаптаашкын 3-кү кичээл: «Көгүдүглөр» 4-кү кичээл: «Үлегер домактар»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, оът- сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүтү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье. Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көгө- буга, чалгыннарлыг, даштын Сөс каттыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик- чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук, даштын соок «Бөөп-бөөп, бөлүйлөн», «Теп-теп, тебенек», «Каак-каак, кезээ кижин», «Бирээ, ийи, караң шим!», «Аажок кезээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!» Куш уялыг, Кижин чурттуг. <i>Эртем чокта,</i> <i>Эртен база дун.</i>	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, оът- сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүтү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье. Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көгө- буга, чалгыннарлыг, даштын Сөс каттыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик- чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук, даштын соок «Бөөп-бөөп, бөлүйлөн», «Теп-теп, тебенек», «Каак-каак, кезээ кижин», «Бирээ, ийи, караң шим!», «Аажок кезээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!» Куш уялыг, Кижин чурттуг. <i>Эртем чокта,</i> <i>Эртен база дун.</i>
Май «Сонуургакпа йлар»	Улустун аас чогаалының биче хевирлерин ажыглавышан, уругнун аас чугаазын сайзырадыр. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрзөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Өпей ырлар» Матпаадыр 2-ги кичээл: «Кавай» 3-кү кичээл: «Тывызыктар»	Өпей сарыым, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Удуй берем, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Чаңгыс уруум, оой-оой, Чайгап ор мен, оой-оой, Авайынга эргеленгеш, оой-оой, Амыр удуй берем, уруум, оой-оой. Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс каттыжышкыннары: кавайга адуур, өпояны чайгаар, чымчак кавай Дөрт булун	Өпей сарыым, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Удуй берем, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Чаңгыс уруум, оой-оой, Чайгап ор мен, оой-оой, Авайынга эргеленгеш, оой-оой, Амыр удуй берем, уруум, оой-оой. Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс каттыжышкыннары: кавайга адуур, өпояны чайгаар, чымчак кавай Дөрт булун

		Донгүр аас. (Алгара) Ашак кадай чогушту; Аал ишти тошту. (Согааш, бала) Далалык-даалык чоруктуг Талдар каргы чемишиг. (койгун)
	4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Бүдүн чыл тургузунда уругларнын өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичин бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрөлдерим ажыл-ижи»

Сорулгазы: уругларнын чоок кижилерин ниити болгаш хуу аттарын адап, айтып билер, улуг-бичин кижилер аразында хүндүткел ёзуун сагып билеринге даянып, тыва улустун чанчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрнү шын адап, утказын билер, аас чугаазынга ажылап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрнүн уткаларын билер турар болгаш янзы-бүрү оюннар үзинде сөстөрнү ажыглап, сактып ал, шын адап турарын чедер алыр.

Дидактиктиг мергежилгелер дузазы-биле чечен чугааларны дыннап, эдерти чугаалаар, шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустун аас чогаалынын дузазы-биле чоннун сагылгаларын сайзыралынын аайы-биле шингээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедер алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экин, чаштар сады!»	Уругларнын эге билинге даянын алгаш, өг-бүлезин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, уругларнын чугаазын өг-бүлениң кежигүннерин илереткен сөстөр-биле, мергежилдер аттары-биле байыдар. Башкыларын	1-ги кичээл: «Экин, чаштар сады!»	Сөс курлавыры: экин, байырлыг, амыр, хүн Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, экн өөренир, чаштанчыг чаштар
		2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам - чолаачы» (аңчы...)	Сөс курлавыры: ава, не, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук Сөс каттыжышкыннары: авам эмчи,

	хүндүлээр чорукка кижизидер. Урулдарың чугаалаксаар күзелин деткир. Кылып чорудар ажылдар: - Түңнел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	Э. Кечил-оол «Чолаачы мен»	ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар
		3-кү кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам - малчыннар»	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, мал Сөс каттыжылышкыннары: малды кадарар, өггө чурттаар, мал тудар
		4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыңнаар, ажаакчы Сөс каттыжылышкыннары: ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы
Октябрь «Ажыл-ишти төрөлдөрүм»	Чоок төрөлдөрүн ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байылар. Урулдарнын чугаалаксаар күзелин деткир. Кылып чорудар ажылдар: - Түңнел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Угбам саанчы, чөстөм кадарчы»	Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, чөстөм, агаар Сөс каттыжылышкыннары: инекти саар, инек кадарар, угбамнын ады..., арыг агаар, чөстөм кадарчы, чөстөмнин ады, мээң чөстөм ажылчын...
		2-ги кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы»	Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кечээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина Сөс каттыжылышкыннары: даайым хойжу, ол кечээ, күүйүм даараныкчы, ол ажылчын
		3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чаавам – садыгжы»	Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, чөңгөм (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың Сөс каттыжылышкыннары: акым тудугжу, чөңгөм садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң төрөлдөрүм ажыл-ижи» Катаптаашкын	Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук, малчын, кадарчы, аал, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, чөстөм, агаар, даайым, күүйүм, кечээ, даараныкчы,

			ажылчын, хойжу, хеп даараар машина, тулут, тулутжу, акым, ченгем (чаарам), садыг, садыгжы, суур, бажың Сөс каттыжышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар, малды кадарар, өггө чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемнің ады..., акым тулутжу, ченгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улут бажың
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Бичии уругну улугну улут, бичиини бичии деп хүндүлөп өөредир, чораан черипте “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер. Ак биле кара өннүн ылгалыи билиндирер. Чүвениң эвээш, хөй деп түнүн билирингечаңчыктырар. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Ниитилелде доктааттышган чурум ёзугаар дылдын нормаларын сагыш харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугаанын сайзыралынын деңгелип хайгаараары) - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Четтирдим» – деп хуулгаазын сөс	Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр, амыраар Сөс каттыжышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен, өөрүшкү
		2-ги кичээл: «Силер» – деп чараш сөс	Сөс курлавыры: силер, улут, кижии, хүндүлээр, сагыыр Сөс каттыжышкыннары: улут улус, бичии кижии, хүндүлээчел чорук
		3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара, кызыл)	Сөс курлавыры: кара, ак, кызыл, өң, тон, хана, пес, өңнээр, будуур Сөс каттыжышкыннары: кара булут, ак хана, кара идик, кызыл идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар
		4-кү кичээл: Чаңгыс – хөй	Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чаңгыс, ногаа аймаа, уруглар, уруг, оол, ыт, динис Сөс каттыжышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс динис
Декабрь «Солун үе»	Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны капчаар камгалап болурунун аргаларынын дугайында билиндирер.	1-ги кичээл: «Кыжын куштар» Э. Кечил-оол «Бора-хөкпеш» Б. Тапова «Бора-хөкпеш»,	Сөс курлавыры: тараа, хүннээрэк, дөгеленир, уя, ыраажы, өннүктер, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүт,

	Уругларның илепкейлиг чугаазып сайырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. “Тараа чокта хлеб чок” деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдerti чугаалаары - Кыдындап хайгаараары (чүвeлeрни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгааран көөрү) - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрээн дылынга харылзажыры	М. Күжүгет, «Бора-хөктөш» О. Сувакпиг «Куштар хоонү»	Сөс каттыжышкыннары: борбак хырны, хилинчек чок, күжүр хөктөш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрeкке дөгеленир, хөглүг чаштар, куш ырлар аар, чараш үн, күжүр тодуг
		2-ти кичээл: «Дириг амытаннар» О. Делгер-оол «Диинчигеш» Э.Кечил-оол «Одунган адыг» М. Күжүгет «Адыг», «Диинчигеш» Чурук-биле ажыл	Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, диинч Сөс каттыжышкыннары: сыргаларлыг кулактарлыг, диинчигеш чараш, чыргал хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаңнадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чаң, дидим дүрген, диинчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар» О. Делгер-оол «Бызаа», «Кулун», «Бактавас мен», «Анайлар болгаш эзирлер» шүлүктөр Э.Кечил-оол «Анайларым - ийиспейлер», «Бызаам», «Теве», «Аът»	Сөс курлавыры: ннек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, өшкүнү калдарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер
		4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, сугат, оът-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торг, чигирзиг печенье.
Январь «Тыва улустун аас чогаалынын»	Улустун аас чогаалынын кол хевирин тоолдарны катаптап, оларнын дузазы-биле чоннул сагып чоруур ужураары-биле таныштырып, ээлдек-эвилеп	1-ти кичээл: Тыва улустун тоолу «Ийи күске»	Сөс курлавыры: Сөзүглел-биле ажыл чөм, чимзенир, сүт, чыппак, кудурук, халбактаныр, тогуур, чөшпээрешкен, четтикпейн, шартайып, чазый, чилчии, дем

кол хевири – тоолдар»	чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Ооң-биле чергелештир орус улустун тоолу-биле база таныштырар. Очулга. Кылып чорудар ажылдар: - Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары - Эдerti чугаалаары - Кино, мультфильм, шии корүлдeзиниң соонда чугаа сайзырадыры - Төрээн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: Тыва улустун тоолу «Муң кара хойлуг Бумбаадай» 3-кү кичээл: Тыва улустун тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай»	Сөс каттыжышкыннары: Шимээн чок барган, бичежек күске, улуг күске, ийи күске, чем тыппайн, чимзенип чорааш, ээн өг, чыкпак кара паш, хайындырган сүт, долгандыр халчыр Сөс курлавыры: ашак, Эки-Бора, Багай-Бора, шивишкин, хаан, көжээ Сөс каттыжышкыннары: ийи кара кускун, ийи көк бөрү, багай чадырын, чаңнык дүжер, кижиниң шивишкыннерин, даш көжээ Сөс курлавыры: аргтырбас, хунаажыл-былаажыл, кылаштажыл, коңгулуур, көрүнчүк, сууржугаш, шооча, Маңгыс-Хаан, амы-тын, Караты-Хаан Сөс каттыжышкыннары: аыш-чем аргтырбас, беш чүзүн малада-иезиниң чургу, сөөлү үеде, Сүт-Хөл чурттуг, үш оолдуг
Февраль «Шагаз – тыва чонун байырлалы»	Тыва хелперниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистниң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүн болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Чурук-биле ажыл - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар	1-ги кичээл: «Тыва хеп» 2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Тыва чөмнер»	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшкү Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойпак, бышпак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөме. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чагыг эът, чигирлиг курут.

	- Уран чурулганын дүзасы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулганын чорудары - Төрзөн дылынга харылзажыры	3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары» 4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннуң чурттаар оран-саазы» Тыва улустуң эт-херекселдери. Өгже экскурсия.	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кержэ, угаанныг, эриг, томаанныг, ссргск, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кержэ оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук, Сөс курлавыры: хана, сууту, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын Сөс каттыжышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш, арыг агаар, борбак хараача
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичин уругларга чогаалдарны бижин чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Олардың чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Доктааткаш, чугаалаары - Түднел чугаага киржири - Чечеп чогаал иомпары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, элerti чугаалаары - Төрзөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аът», «Тенекпей», «Хаван оглу» 2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Шалын», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хүнчүгеш» 3-кү кичээл: «Олег Сувакпиг» «Шивижигеш» ыры 4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Дииспейниң үлегери», «Шетте хар», «Кырган-авамның баскан быштаа»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херэежен, ынак, кайгап ханмас Сөс каттыжышкыннары: уруглар чогаалчызы, херэежен чогаалчы, уран-шевер одуруг, ынак шүлүүм
Апрель Улустуң аас чогаалының биче хевирлери	Тывызык, үлегер домак таварыштыр уругларны хайгаараачал, эскерийчел болурунга чанчыктырар. Улустуң аас чогаалы бичин уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары	1-и кичээл: «Үлегер домактар» 2-ги кичээл: «Тывызыктар»	Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томаанныг. <i>Ада төөгүзү – алдын,</i> <i>Ие төөгүзү – мөңгүн.</i> Шуглак чок удуур, Суг чок чунар. (Мооргай) <i>Тывызыым – дытта,</i> <i>Тоолум – дошта (Динч, балык)</i>

	- Эдэрти чугаалаары - Ыры-шоор, хогжум херекселдерийн дузазы-биле чугаа сайзырадыры - Плакат-биле ажыл (кижиниң тургузуун чуруп каан плакат) - Төрөөн дылынга харылзажыры	3-кү кичээл: «Өпей ырлар»	Авайымнын, оой-оой, Өпей ырың, оой-оой, Тааланчылың, оой-оой, Дыңнаалыңар, оой-оой. «Бөөп-бөөп, бөпүйлөң», «Теп-теп, тебенек», «Каак-каак, кижээ кижин», «Бирээ, ийи, карааң шим!», «Аажок кижээ, эрспей», «Чаптанчыбай, ыглава!»
Май «Чаптанчыг үе»	Кижиниң тургузуу өөренип тура, чүгү капчап билирн тодарадыр. Кавайны чүдөн кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыттырарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичиизинден угап-сарыыдып, эт-сөвинге камныг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Түднел чугаага киржири - Даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кижиниң тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук, салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстөр, ишти, ооргазы, дискээ Сөс каттыжышкыннары: дыыжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силиг мага-бот
		2-ги кичээл: «Кавай»	Уругларнын бот-боттарынын аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өпей ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.
		3-кү кичээл: «Чүгү кылып билир мен»	Сөс курлавыры: удуур, чөмненир, чуруур, шураар, ойнаар, бижир, номчуур, тенектенир, ижер, кылаштаар, шошкучуур, мегечинээр, каастаар, мегелээр, катгырар, шошкучуур Сөс каттыжышкыннары: арыг-силиг чөмненир, үе-шагында удуур, ыткыр номчуур, оожум кылаштаар, чараш бижир, шагында ойнаар
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билег. Сөс каттыжышкыннары: билег далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: Уругнун бодунун чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларнын ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузул бээри. Бодунун ат-сывын, фамилиязын, адазынын адын долузу-биле адап, бажыңнын адресин ыяк билир кылдыр өөредир. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культуларнын ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажыл-чорудулга дузазы-биле билиндирери. Уругларны бичизинден тура ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң чурттап турар черим»	Уругларнын эге билинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырылга шын тода харыылап, чүнүн дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салырын, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын өөредир. Өске черге чааскаан арткан товарылгада шагдаа ажылдакчыларын кыйгырарын билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн (тыва) дылынга харылзакжыры - Чуруктар-биле ажыл - Аас чугааның хевирлери-биле ажылдаары	1-ти кичээл: «Эки, эш-өөрүм!»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүт, чайын, сууржун, Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүт хүн, кызыл хүн, эки өөренир
		2-ти кичээл: «Мээң өг-бүлөм» (катаптаашкын) Ч. Кара-Күске «Ава», «Ача», «Дунмам», «Угбам», «Акым», «Кырган-ава», «Кырган-ача» Шын адалга.	Сөс курлавыры: фамилия, авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө Сөс каттыжышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым
		3-кү кичээл: Саннар 1-5	Сөс курлавыры: бирээ (чангыс), ийи, үш, дөрт, беш, салаа, салаалар, хол, холдар, бут, буттар, кижжи, Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Ортаа-Мерген, Увай-Шээжен, Биче-Бөөвей, салаа, салаалар, хол, беш-беш Сөс каттыжышкыннары: чангыс кижжи, үш салаа, матпаадыр паштанган, малын чалап, саанын саар, орук тургаар
		4-кү кичээл: «Ынак башкым»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүт, чараш,

			утаанның, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе
Октябрь «Кызыл – ынак хоорайым»	Тыва Республиканың төвү – Кызыл хоорай деп урууларга өөредир. Хоорайда светофорларның өңнерин өөредир. Тураскаалдар-биле янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидер. Салааларын базыл, бешке дээр санап оргаш, кудумчуларын санаар Кылып чорудар ажылдар: - Чуруктар-биле ажыл чорудары - Дидактиктиг оюннар - Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырынын ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кызыл хоорай» Л. Чадамба «Кызылым» О. Сувакпиг «Эргим Кызыл» Кызыл хоорайның тураскаалдары, оларның ужур-утказы (Ынак суурум «...») 2-ги кичээл: «Кызыл хоорайымның кудумчулары» (Суурумнун кудумчулары) 3-кү кичээл: «Светофор» Өңиер (ак, көк, кызыл, сарыл, кара, ногаан) 4-кү кичээл: «Кызыл хоорайымның чанында даглар, хемнер» (Суурумнун чанында даглар, хемнер)	Сөс курлавыры: ыдык ыры, герб, туку, музей, театр, хүрээ, Арат шөлү, тураскаалдар билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, ат-алдар, кезээ мөңгө Сөс каттыжышкыннары: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каыт бажыннар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттаакчылары, билдингир черлер Сөс курлавыры: кудумчу, ажыл, орук, делгем, кызаа, чаа, кол, Кочетов, Лопсанчап, Ленин Сөс каттыжышкыннары: делгем кудумчулар, чаа орук, кызаа орук, чараш кудумчу, кол кудумчу Сөс курлавыры: ак, көк, кызыл, сарыл, кара, ногаан Сөс каттыжышкыннары: ак хөвөө, ак койгун, ак диис, кара ыш, кара ыт, кызыл туку, кызыл сумка, сарыл бүрү, сарыл ук, көк хөйлең, көк демир-үжүк, ногаан бүрү Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терен, агым, Енисей, Дөгээ Сөс каттыжышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, Дөгээ даа, калдыр даг
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Тываның мал-маганының дутайында урууларның билин тодаралдыр, черлик болгаш азырал амытаннарның хевиринден көргөш, ылгап билир кылдыр	1-ги кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» М. Күжүтөг «Эник» шүлүк, Т. Кызыл-оол «Бодаган»	Сөс курлавыры: инек - бызаа, аыт – кулун, хой – хураган, өшкү – анай, серге, молдурга, буга, шары, сарлык, теве – бодаган, адыг, койгун, бөрү, дилги, дини

	өөредир, оларның амыдыралы-биле таныштырар. Шаандан тура өгбелеринис өгте чурттап чораан, оларның хүндүткелдиг чеми – тараа деп билиндирип, бичизинден ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелел билиринге, аңаа чоргаарланырынга кижизидер. Ава чокта, хүн чок дег деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл - Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер) - Дидактиктиг мергежилгелер - Кыдыындаи хайгаараары (чүвелери, чуруктарны хайгаарап көөрү) - Төрэи дылынга харылзажыры	В. Бианки «Адыг оолдары» чечел чугаа М. Өлчөй-оол «Анайларым» Кызыл дептер-биле таныжылга. Теманы өөредип тура, удуруланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаар (Антонимнер) 2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң чоргааралы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс каттыжышкыннары: сүттүт инек, чортар аът, мыйыстыг ошку, мөгөннерлиг төве, дүктүг сарлык, аштаан адыг, хүрөн адыг, ак адыг, кажар дилги, чаптанчыг диик, улуг аң, бичии аң, азырал амытаннар, черлик амытаннар
		3-кү кичээл: «Тараа – буянныг чөм» Р. Ондар «Согааш»	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чөм Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чөм, ак чөм, аыттыг киж
		4-кү кичээл: «Авалар хүнү» А. Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл: С.К. Ланзы «Портрет матери». С. Ш. Саая «Две матери».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, сугат, оыг-сиген, комбайн, аыттыг-терге, согааш-бала, тара дүгү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: сылта тараа, тарааны хоорар, ону тыргтар, чиирге чаагай, дүрген тодуучал, хүндүлүг чөм Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг
Декабрь Тыва улустун	Аас чогаалының биче хөмчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун	1-ги кичээл: «Тывызыктар»	Самдар эвес хирезинде, Чамашкызы көвей (Инек)

аас чогаалы	амдыралынын байдалын, кижилернин аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянныг кылдыр көргүскөн деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрзөн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: «Үлөгер домактар» 3-кү кичээл: «Өпөй ырлар» 4-кү кичээл: «Дүрген чугаа», «Узун тыныш». (Матпаалдыр, «Сылдысчыгаш» солун).	<i>Аргада ак баштыг ашак омур (Төзсөк)</i> Буян талдың буду чүс «Тараа» 1. Сеткилдің бичези херек, Саванын улуу херек. 2. Аалта кирген кижиге, аяк эрийн ызырар. 3. Кижиге болуру чажындан, Аяк болуру кулунундан. Янзы-бүрү өпөй ырларны ырлап ора, уругларга өөредир «Билдим билдим биче шынаа» «Бир бала, ийи бала»
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирип, оларның ажык-пуазын тайылбырлаар. Тыва чоннун шаг-шаандан ойнап келген оюну кажыкты таныштырар. Тоолдар таварыштыр чаш уругтун мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры - Шиижиткен юниар - Сюжеттиг, ойнап күөседир оюннар - Төрзөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары» «Аскак кадай», «Өргөннежир» 2-ги кичээл: «Кажык» «Дөрт берге дүжүрер», «Аяк чарыштырар» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым» 3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар» (Матпаалдыр, «Тыва улустун тоолдары»).	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шышык, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек Сөс каттыжышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлөжил ойнаар, аяк чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлөжил алып, эжин хүндүлээр Сөс курлавыры: аяк, инек, хой, өшкү, дөрт, арга. Сөс каттыжышкыннары: дөрт тала, кажыктын азыы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн «Үш чүүл эртемниг оол», «Хадын-Кыс», «Дөн-Хөөжүк», «Койгун биле бөрү», «Пар», «Дилгиржек-оол биле Адыг»
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тоолчургу чугаалар таварыштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, оон төөгүзүн билер кылдыр өөредир. Тыва хентерниг хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнерниг аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар	1-ги кичээл: «Тоолчургу чугаалар» 2-ги кичээл: «Тыва чөм» Э.Кечил-оол «Тыва чөмнер»	Четкер дугайында, албыс дугайында, шулбус дугайында Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөмө. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа,

	чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Кылып чорудар ажилдар: - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-ботгарының аразында чөптүг харылзажыры - Тоолчургу чугааларны дыннап, оларны эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры		тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг ээт, чигирлиг курут. Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвенниг, гей, чаргаш, ой тон Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулга, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон
		3-кү кичээл: «Ада-чуртун камгалакчылары»	
		4-кү кичээл: «Тыва хел»	
Март «Тыва чогаалчылар бичии чаштарга»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Чогаалда чүнү бижип турарын сайгарар. Кылып чорудар ажилдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Доктааткаш, чугаалаары - Түннел чугаага киржири - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: М. Өлчөй-оол «Чүктенчип чорааш» чечен чугаа	Сөс курлавыры: хайырааты, ачылаар, харам, чаваа, борбак-сарбак, хемнер, арттар, күш, адыгуузуң, хөлге Сөс каттыжышкыннары: хемнер кежер, борбак-сарбак чүвелер, хемнер кежер, арттар ажар, арган чаваа, күш кирер, адыгуузуң мал, багай хөлгем
		2-ги кичээл: З. Намзырай «Ынак авай» «Март 8»	Сөс курлавыры: сүүзүнүг, чундурутар, көрүш, доругар, сагыжымда, чечек, магаданчыг Сөс каттыжышкыннары: аа сүдүн, мандып өзер, чаагай өй, ынак авай, дөмейлээр мен, ырым сүүзүнүгнакшылдыг чымчак көрүш
		3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Чазын» шүлүк	Сөс курлавыры: чиртинеиндир, чаңгыландыр, ижээнинден, ала-чайгаар, алгырар, үүже, үнгүр, хек-даваннар, хажызында Сөс каттыжышкыннары: арга-дажын чаңгыландыр, чижик куштар, чырык хүн, чылыг хун, донгаи үнүш-бойдус, кышты өттүр, чиик дешкилежир
		4-кү кичээл: С. Таспай «Адыг оглу» чечен чугаа	Сөс курлавыры: чичгистерлиг, ыштарлыг, шыргай, айлан-кушкаш, бора-шиижектер, кызыл-

			кат, сизген, сывыртаар. Сөс каттыжылышкыннары: айлаң-кушкаштың ырызы, узун ыяштарлыг, шыргай өзенниг, долгандыр кызыл-кат, узун сиеннер, үр сывыртааннар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларнын харык-шинээ арай-ла кошкай бергениндең, оларны арыл агаарга оюн таварылтыр билииниң деннелин хынап ап болур. Октаргайже баштай ушкан кижги Гагарин ден билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрзөн дылынга харылзажыры	1-н кичээл: Оюн «Шилилге» Өңнерге катаптаашкын	Кызыл, ак, көк, ногаан, кара, сарыг.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү» Ю. Гагаринниң хөрек чуруу	Сөс курлавыры: дээр, сылдыстар, дидим, ракета, чинчилер, караңгы, октаргай, ужудукчу Сөс каттыжылышкыннары: санал четпес, дидим чорук, дүвү чок дээр, чинчилер дег, баштайгы ужудукчу
		3-кү кичээл: Оюн «Делир чугаа» антонимнерге катаптаашкын	Дүрген – оожум, ак – кара, чараш – чүдек, хирлиг – арыг, саа – эрги, эки – багай, чаагай – чүдек...
		4-кү кичээл: Оюн «Чарыш»	Хаак айттар мунуп алгаш, чаржыры. Аыт тудул, аргамчы октаарын өттүнери.
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп билиндирер. Май 9-тун хүнү Ада-чуртун Улуг дайынын тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларың, эш-өөрүн каяа-дал чорааш утпас, бот-боттарыңга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрзөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырдалы»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжылышкыннары: күш-ажыл делгезин, тайбың амыдырал.
		2-ги кичээл: Англи тоол «Үп хаванчыгаш» Александр Шюни очулдурган.	Сөс курлавыры: хаванак, үп, алышкылар, тооваан, күвевээн, даштар, боттары, терезин, пагбан, кайгамчыктыг, бажыңчыгаштыг, оймак, казана, тоглаар, чаштынып. Сөс каттыжылышкыннары: быжыг бажын, хөрзөңгө чыып алган, улут бажың идгелдиг бажын, улуг хаванак, шимзэн чок, мелегей дунмалары.
		3-кү кичээл: «Эрес-дидим чоруктуг»	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар, Сөс каттыжылышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.

		Сөс каттыжыышкыштары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи
--	--	---

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрээн Тывам – байлак чуртум»

Сорулганы: Улуг бөлүктүн урулгарына бодунуң төрээн (тыва) дылынга бодаалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын урутларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктөрин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдerti чугааладып өөредири. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлдө-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларны ужу-утказын медрес апырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазы сайзырадыры.

Ай, неделя өөренир темалар	Сорулганы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экин, эштер!»	Урулгарны эге билинге даянын алгаш, өг-бүлөзин ончалап билир, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринче эки кичээнге сактып, чаштар бажынындан тура чурттап турар бажынынга чедип орукту билир кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугаанын сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап	1-ги кичээл: «Экин, шупту!»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайың, сууржун, чылыг, дүшкүүрлүг Сөс каттыжыышкыштары: чаа өөредиңге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир, эштеринге ынак
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери» О. Делгер-оол «Светофор» Чурук чуруур: «Бажынымдан чаштар садынга чедир орук»	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, тева, аыт, шары, шаанда, орук Сөс каттыжыышкыштары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айылыдыг оттуг-тергелер (машиналар)
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм». Өг-бүлө дугайында чурук 1-10-га чедир санаарын	Сөс курлавыры: авам, ачам, дундам, акым, утбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-бүлө, 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10

	көөрү) - Уругну долгаңдыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харызажыры	катаптаар.	Сөс каттыжылышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг, улуг-бичии, ак-кара, чүдөк чараш Сөс каттыжылышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе
Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»	Удурланышкак уткалыг сөстөрнү ажыглап тургаш, чурттап турар чериниң агаар-бойдузунун дугайында билиндирер.. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүн дузазы-биле төрөөн чериңге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Тываның картазы-биле ажыл - Нарын сөстөрнү шың адаары - Тыва республиканың кожууннары - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржири - Нийтиелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харызажыры - Дидактиктиг мергежилгелер	1-ги кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өңнерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум» 2-ги кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». «Енисей хем» (сүлдө демдек, ыдык ыры, тук). Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим». 3-жү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери» Удурланышкак уткалыг сөстөр 4-жү кичээл: «Мээң хоорайымның тураскаалдары»	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Танды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга Сөс каттыжылышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап Сөс каттыжылышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каыт бажыннар, арыг-силег хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг Сөс курлавыры: Араг шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы, Сөс каттыжылышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар. Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай,

			идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ менге Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчылардыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хүндүлүг тураскаалдар
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрының 1-ини хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын урууларга билиндирер. Шаандан тура огбелеривистин чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненин, тараа-биле аштанын чөмненип чораан деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржири - Нинитилелде доктааттыгнан чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагын харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл». Беседа «Дыл чокта – чон чок». Катаптаашкын «Синонимнер».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, утундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчылдып, хүндүлээр, чараш-көрүштүг-аянгныг, амданныг-чаагай, Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзылдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилерниң харылзаазы, чугаа аяны.
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң оран-савазы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвири, көдээ, ынаа, мал-магаи, кажаа, өдек, аыш-чем Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижиги
		3-кү кичээл: «Тыва чуртумда - тараа-быдаа» «Сынта тараа» орус ул. тоолу В. Сухомлинский «Сыпта тараа»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, сугтат, оыт-сиген, комбайн, аыттыг терге, согааш бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжышкыннары: сыпта тараа, хайыралдыг чем, чаагай төрт, чигирзиг аыш-чем аймаа, тарааны челбири, отка хоорар, шоннаар (соктаар), дээрбеге тыртар.
		4-кү кичээл: «Тываның аржаан-суглары, хемнери»	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал-байлак, эм-оыттар, бөрү-оыду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер

			Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайтап ханмас, чангы сиңген, ужарлардыг хем Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн. Сөс курлавыры: тоол, өлей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда биинишкиннери катаптаар Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайтамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угааныг, каас-чараш оран, маадырлыг кжи Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хей, өшкү, кулун, хүрөң адыг, дини, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, төвө бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар. Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге
Декабрь «Хөглүг үе»	Бичи уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктырары. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып биляринге өөредир. Кыжын кунтарга, аң-меннерге дузалажыры бистин херээвис деп билиндирер.	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын» ар. 24. О. Делгер-оол «Хензигбейлер», «Сарыг бүрү», «Кыш келген»	Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайтап ханмас, чангы сиңген, ужарлардыг хем Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн. Сөс курлавыры: тоол, өлей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда биинишкиннери катаптаар Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайтамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угааныг, каас-чараш оран, маадырлыг кжи Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хей, өшкү, кулун, хүрөң адыг, дини, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, төвө бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар. Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге
	Кылып чорудар ажылдар: - Кызыл дентер-биле ажыл чорудула - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрзөн дылынга харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыннаары, элертн чугаалаары	2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар» Тыва улустун тоолу «Чангыс ой аыттыг үш алышкы».	Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайтап ханмас, чангы сиңген, ужарлардыг хем Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн. Сөс курлавыры: тоол, өлей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда биинишкиннери катаптаар Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайтамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угааныг, каас-чараш оран, маадырлыг кжи Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хей, өшкү, кулун, хүрөң адыг, дини, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, төвө бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар. Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге
		3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» О. Делгер-оол «Бактавас мен», «Бызаа», «Кулун», «Сыын», Э. Кечил-оол «Чурукчу соок» Р. А. Аракчаа «Сарлык с телёнком» портрет).	Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайтап ханмас, чангы сиңген, ужарлардыг хем Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн. Сөс курлавыры: тоол, өлей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда биинишкиннери катаптаар Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайтамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угааныг, каас-чараш оран, маадырлыг кжи Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хей, өшкү, кулун, хүрөң адыг, дини, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, төвө бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар. Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге
		4-кү кичээл: «Куштар – кыжын» Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя	Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайтап ханмас, чангы сиңген, ужарлардыг хем Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн. Сөс курлавыры: тоол, өлей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда биинишкиннери катаптаар Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайтамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угааныг, каас-чараш оран, маадырлыг кжи Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хей, өшкү, кулун, хүрөң адыг, дини, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, төвө бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар. Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге

		бселен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хоклеш», «Көгө-култар» Кызыл дептер-биле ажыл.	Сөс каттыжышкыннары: чанар култар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чөмгөрер, хүлээгезин күүседир, арга-эсим ыраажылары
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирер, чер-чургувустун казымал-байлаа-биле таныштырар, оларның ажык-дузанын тайылбырлаар. Улустун аас чогаалында тывыздыктарны, үлегер домактарны катаптадыр. Тыва республиканың казымал-байлаа-биле, ус-шеверлери-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг мергежилгелер - Төрзөн дылынга харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлери, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары» «Кажык» «Аскак-кадай», «Өртеңнежир», «Чинчи кажыраары» 2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа» «Тываның ус-шеверлери» (даш чонокчулары) (хөмүр-даш, алдын, асбест, цемент, чонар-даш) 3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывыздыктар, үлегер домактар»	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшын, кичээнгейлиг, дурген, октаар, көрүптер, кажык, тевек Сөс каттыжышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлөжип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлөжип алыр, эжин хүндүлээр Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, үнелиг, өртектиг Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, Ак-Довуракта даг-дүгү, Чадаанада, Усть-Элегесте, Кызылда хөмүр-даш, Шагаан-Арыгда цемент. Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан, Сөс каттыжышкыннары: тывыздыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр, угаанныг болур
		1-ги кичээл: «Тыва хөл»	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон Сөс курлавыры: ааржы, чөкпөк, х ойпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөмө. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүтүг шай, чаглыг
		2-ги кичээл: «Тыва чөм» О. Делгер-оол «Тыва чөмнер»	
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тыва хептернин хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнернин аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеринс келир үениң төрзөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннун оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары		

	(харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрзөн дылынга харылзажыры	3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары» 4-кү кичээл: «Кажык» О. Сувакпигит «Хуулгаазын кажыктарым» 1-ти кичээл: «Чооду Кара-Күске», «Кыргал-аванын баскан быштаа» чечен чугаа	эът, чигирлиг курут. Сөс курлавыры: дидим, эрес, кезээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кезээ оол, ада-чурт камгалакчызы Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, пиш, мугур, сөөк Сөс каттыжышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктөн бүткен, тыва оюн Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, каларыксаар, сөзүн, кайынарнын-даа. Хойлаар, хуннер, быштак Сөс каттыжышкыннары: дыштаныр хуннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестеэл чылдаганын, уругларынын сөстери-биле, дүштеки уйгузун, шимеэн үнгөн Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ншти-хөннү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүт, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ыпкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктуг, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, аларацпаан, кулузун, үтекчигеш, хааржакчыгаш. Сөс каттыжышкыннары: крактары алараннаан, карыш четпес, узун дуртут, кулактары халбалчыннаан, оюн эрээр, өстүрүп каан, халбактанып халыыр
Март «Тыванын уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаал домнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары - Төрзөн дылынга харылзажыры - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Чечен чогаалды, шүлүктү дыңнааш, эдерти чугаалаары	2-ти кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С.Ш. Саая «Две матери» портрет А. А. Даржай «Ава».	
		3-кү кичээл: О. Сувакпигит «Хаважыгаш».	

		4-кү кичээл: С. Пюрбю «Ынак Тывам».	Сөс курлавыры: хилиң, эргир, бойдус, каастаар, хевис, Сибирь, энчек, эгэртгинмес, аалдаар, талыйган, кожааланыр, каастанган, кызыл-тас. Сөс каттыжышкыннары: чайыл, кыжыл уштунамас; арга-биле шугланган; бойдус каастап аргааш; дээр-биле деңнежиксээр, делгем Сибирь; көргөн мен; хүннүн хереллери; далай-биле маргышкан Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, д иш, диштер, херек, оорга, тавангай Сөс каттыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери, кижинин чажы, узун чаш Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг. Сөс каттыжышкынны: октаргайже үнүүшкүн, чивенчешкен сылдыстар. Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржылар, сураглыг, билдингир, хүндүлүт, хүндүлээчел Сөс каттыжышкыннары: Сөс курлавыры: башкы, эмчи, тудугжу, чолаачы, сып, көже, сула, даараныкчы, хойжу Сөс каттыжышкыннары: эрестиг чолаачы, шевер даараныкчы, сагыш-човаачал эмчи, эвилең-ээлдек башкы
Апрель «Төөгүнү утпаалынар»	Октаргайже эн-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржылдын чоруур спортка сундулут кижилери-биле таныжылга. Өзүп келгеш, кым болурун тодарадыры. Кижинин тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының дениелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгааран көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры - Кино, мультфильм, шии көрүддезинин соонда чугаа сайзырадыры	1-и кичээл: «Кижинин мага-бодуун тургузуу».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгезезин.
		2-ти кичээл: «Космонавтылар хүнү».	
		3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»	
		4-кү кичээл: «Кым болур мен» Мергезилдер.	
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп билиндирер. Аът тыва чоннун амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаар. Май 9-тун хүнү Ада-чуртун Улут	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал».	
		2-ги кичээл: «Тыва чоннун амыдыралында аъттың	Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал

	дайының тиелге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур ден кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Уран чурулганың дузасы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулганын чорудары - Чугааны харылзажырынын ченсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эптери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлөжип, медээнин үнгөн дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. - Төрөөн дылынга шын харылзажыры.	туружуу. 3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалыңар». 4-кү кичээл: Катаптаашкын.	амытан, улуг аът, ажыктыг мал, турунтуг аът Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар. Сөс курлавыры: эштерам, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, биллиг. Сөс каттыжышкыннары: биляг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.
--	--	---	---

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар). Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулганы: школага белеткел бөлүктүн уругларының эрткен чылгы шигээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырынбайыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстөрнүн шын адалгазын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустун аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустун тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредир. Төрөөн чер-чурт дугайында айтырыгларга шын харыны берип өөрениринге чаңыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулганы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң	Уругларның эге биллинге даянып алгаш, өг-бүлөзин санап тургаш, ончалап, кайы	1-ги кичээл: «Билиглер хүнү»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөгүтүг, чайын, сууржун.

хоорайымның кудумчулары»	кудумчуда чурттап турарын айтып билгиринге, башкыларын хүндүлээринге өөредир; кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринче кичээнгейни эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажынынга чедир орукту билген турарын катап билгидирери; 20 деп санга чедир санап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харызажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кылындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрзөн дылынга харызажыры	2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери», «Гранспорт» О. Делгер-оол «Светофор» Е. Танова «Трактор». 3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм болгаш кудумчум» 1-20-ге чедир саннар 4-кү кичээл: «Мээң башкым» В. Серен-оол «Башкыларым»	Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, холут хүн, кызыл хүн, эки өөренир. Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, теңе, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук. Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө Сөс каттыжышкыннары: бичи дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым. Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүт, чараш, угааныл, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүт кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.
Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»	Тыва Ө, Ү, Һ деп үжүктөрнүн үннерин, өк-биле адаар ажык үннернүн шын адалгазын чедип алыр байдалдарны тургузары. Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм-үнүштери, тайга-таңдызын дугайында чаа билиглер-биле таныштырары. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредир. Уругларның сайзыралынын аайы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билгидирери. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Шүлүктүн дузазы-биле төрзөн черинге ынак	1-ги кичээл: «Тыва Республиканың сүлде демдээ» Кожууннарже аян-чорук Ө деп үннүн шын адалгазы С. Сарыг-оол «Төрзөн Тывам» Л. С. Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» 2-ги кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл». Ө, Ү, Һ деп үннернүн шын адалгазы. Тыва демдек кирген сөстөрүн	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыл, ыдыктыг, сүлдө, төрзөн, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Танды, Каа-Хем, Тожу, Би-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөнгүн-Тайга Сөс каттыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг орту-шөлдөр. Сөс курлавыры: төл, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажыңнар. Сөс каттыжышкыннары: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары

	болурунга, патриотчу чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» - Кызыл хоорайнын хүндүлүг хамаатыларынын чуруктары-биле ажыл - Хоорайнын эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажыл. - Кызыл дептер-биле ажыл. - Чугааны харылзажырының чепсээ болдурун, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузул ажылдар -Эптери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарыи үлежил, медээнин үнген дөзүн илередир дээн күзелин леткири. - Төрээн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байыдын, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну ченсеглээри.	шын адаары. О. Сувакпит «Эргим Кызыл», Л. Чадамба «Кызылым» А. Даржай «Кызылга мөгейинг».	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыл-Суг», казымал байлак, эм оыттар, бөрү оыду, ынтыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүниер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужарларлыг хем Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идеккейлиг, солун Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.
		3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери» А.А. Лагеръ «Тываның эм-үнүштери» Н ден үнүн шын адалгазы	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идеккейлиг, солун Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.
		4-кү кичээл: Оюн-кичээл: «Тыва дугайында чүнү билир силер?» Ө, Ү, Н деп үннерниң шын адалгазын катаптаар. Кызыл дептер-биле таньжылга.	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идеккейлиг, солун Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.
		1-ги кичээл: «Тыва дыл – мээң дылым» К. Чуковский «Ылааш-сээк» Хөвөнмей Ойдан-оол очулдурган. (Тыва мультфильми)	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, утундурбас, ылааш, сээк, эргинези, сайзыраар Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртөк чок эргинези, тускай дыл,
		2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран» «Өг» деп сөстүн тыптын укталып келген төөгүзү. В. Серен-оол «Өгже чадалга». С. Хомушку «Өг –	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүбүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, ааш-чем. Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер,
Ноябрь «Сонуургакпайлар – бнстин аравыста»	Ноябрьның 1-нин хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Төрээн дылын камнал, үнелен чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунун турарын билиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгте чурттап чораан деп өөредир. Тыва чонувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чораанын өөредир база аржаан бажынче үнгеш, арыг-силитни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар:		

	- Чугааны харылзажырылың чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир - Төрээн дылынга харылзажыры - Темага дүүшкен чуруктар-биле ажыл - Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштылары - Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.	кайгамчыктыг оран». Р. Ооржак «Аптара» 3-кү кичээл: «Шөлдерде тараа». В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг». Орус улустун тоолу «Сыпта тараа». 4-кү кичээл: “Тываның аржаан-суглары”	тыва чем, ак чем, аъттыг киж Сөс курлавыры: эпиг-демниг, сула, ак-тараа, көже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбиир Сөс каттыжышкыннары: тараны челбиир, отка хоорар, амдананкып чиир, сүтке холуур Сөс курлавыры: аржаан, эмзиг, чаагай, эмнээр, ёзу-чурум, кедизинде, чоргааранчыг Сөс каттыжышкыннары: тодаргай аарыгларны, аржааныың дээшти, нентеренгей аарыглар, аржаанның салдары, тускай чурумнуг, эм шынарлыг, хан-дамыр эргилдеси, дузалаар шынарлыг, ыдыктыг черлер
Декабрь «Сактып алыйн»	Бичи уруг чылдың дөрт эргилдзин, тускай демдектерин ылгап билир турар. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрер. Тоолчургу чугааларның кол утказын билип алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амыганның өөредир. Кыжын куштарга дузалажыры бистин херээвис деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Сөстүн утказын шингээди алырынга, дыннап турары сөстөрни, үннерни аяннаштыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгаттырып, деткиир - Чугааның уjur-утказын билип алырын сайзыралыр - Кино, мультфильм, шии көрүлдзиниң соонда чугаа сайзырадыры - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдеси» Э. Кечил-оол «Чурукчу соок», «Баштайгы хар» Ч. Кара-Күске «Шо-шо» Каң-оол Ондар «Челээш» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын». Е. Танова «Час», «Чай» А. Шойун «Чылдың үелери» 2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Харам Күске биле кажар Пага», «Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш», «Теве чүге чараш эвес анарганыл?», Авторлуг тоол: А. Шойун «Коданчыгаш биле адыг олгу»	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерпи, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изинг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергин чараш, чылыг хүн. Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе,маадырлар. Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа,кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг киж

		3-кү кичээл: «Черлик болган азырал амытаннар» Е. Танова «Койгунак» А. Шогун «Хойларым аттарлыг болур», «Селбер койгунак»	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрөң адыг, диңч чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргушөл, сарлык, теке, бодаган, арзылан, ак, аннаашкын, им-демдек Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аннары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды калдарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар
		4-кү кичээл: «Куштар – кыжын». Э. Кечнл-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көгө-куштар».	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлан куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге Сөс каттыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чөмгөрер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа». «Тываның ус-шеверлерин».	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас, Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывызык, үлегер домак» О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ «Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр» Г.Н. Курбатский «Тыва тывызыктыктар». Галина Демдек «Тыва үлегер домактар».	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.
Февраль «Шагаа –	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнөрнүң аттарын	1-ги кичээл: «Тыва хен»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук,

	сонуурган дыңнаары, эдэрти чугаалаары		авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
Апрель «Төөгүнү утгаалынар»	Кижинин мага-бодунуң кезектерин уруг шын адан турар кылдыр чанчыктырары. Октаргайже эн-не бир дугаар Юрий Гагарин улкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-бгле таныштырары. Олар бистин биче чургувустун ат-алдарын туудуп чоруур деп өөредир.	3-кү кичээл: Л. Чадамба «Бичии Лена». «Мээң ажбылым».	Сөс курлавыры: бижинр, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ишчи Сөс катгыжышкыннары: шевер эдер, бажын иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чугжу кааптар.
		4-кү кичээл: Сергей Пюрбю «Аът четкен сыын».	Сөс курлавыры: сыын, согур, одар, танды, чөгел, хөөн, орайтаан, тывылбайн, сывыра, чыгы Сөс катгыжышкыннары: улуг ан, аът оыткарар, кончуг эптиг, дыт хөлегезинде, адыр-мыдыр дазыл, кончуг кулугур, мыйыстыг сыын
		1-и кичээл: «Кижинин тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи, кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, хол-холдар, бут-буттар, баш дүгү, чүстер, тавангай, шенек, дискек, оорга. Сөс катгыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери.
		2-ги кичээл: «Кооманавтылар хүнү»	Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптагынмас, тергин, шыырак. Сөс катгыжышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивеннешкен сылдыстар, дидим чорук.
		3-кү кичээл: Тываның спортсменнери. (Лориса Шойгу, Олан Сат...)	Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлөзлээр, чоргаарланыр, тиилээр, делегей, удар, шыырак, белеткенир Сөс катгыжышкыннары: күштүг кижиделегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижиде
	- Төрээн дылынга харызажыры	4-кү кичээл: Тыва	Сөс курлавыры: чараш, хевир-дурзу, хоо,

		Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзы «Долина Хемчика», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «Улуг-Хем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын күс»	чурук, чурукчу, салым-чаян, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжышкыннары: угаанныг киж, хуулгазын чурук, чандыс көөр, үнелиг чурук. эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунуң хоену, тыва чурукчулар.
Май «Мөгөөр бис!».	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп билиндирери. Аът тыва чоннун амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-туң хүнү Ада-чуртун Улуг дайынын тилелге хүнү деп өөредери. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери. Уругларның тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерин ажылган, “Тыва дыл Наадымы” деп түңнел кичээлди эрттирери. Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары) - Эш-өөрүңге сонуургалыш деткижеринге байдал тургузар - маргылдаалыг айтырыгларны шийтирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шинээн хевирлээр - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглөп чор мен» 2-ги кичээл: «Аът – кижинң өңнүү» 3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалы!». 4-кү кичээл: «Эжим-өөрүм, башкыларым байырлыг!».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин, Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

2.5. ШНЧУӨАЧ болгаш өг-бүлө.

Уруглар кижизидилгезинге кады ажылдажылга айтырыглары

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының онзагайы.

Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының кол принциптери:

- школа назыны четпээн албан чериниң ажыл-чорудулгазының өг бүлелерге ажык-чарлыг байдалды (ада-ие бүрүзүнге уруунуң садикте канчаар өзүп, сайзырап турарын көөр аргалыг болуп турары);

- школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларның болгаш ада-иелерниң уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр чаңгыс аай негелделии;

- чараш мөзү-шынарлыг, үзел-бодалынга хамаарыштыр быжыг туруштуг, идепкейжи уругну хевирлээринге уругнуң сайзыралын деткиириниң таарымчалыг байдалдарны бичии кижилерниң бөлүүнге, ниити коллективке база өг-бүлөгө тургузары;

- уругларның сайзыралында ниити болгаш хуу шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга хамаарыштыр диагностиктиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг, эптиг-чөптүг чорударының байдалдарны тургузары.

ШНЧУӨАЧ-ниң башкыларының кол сорулгазы – өг-бүлөгө, херек апарганда, кижизидилге айтырыгларынга мергежилдиг дуза көргүзери, өг-бүлөгө деткимчени кадары. Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле өг-бүлениң чагыын шын, бедик профессионал мергежилдиг чорудары:

- уругларның сонuurгалдарын болгаш хереглелдерин сайзырадыры;

- уруг кижизериниң айтырыгларын шиитпирлээрде ада-иениң хүлээлгелерин

болгаш харысалгазын дең күүседириниң айтырыгларын чогулчалыг чорударының айтырыынга дуза көргүзери;

- өг-бүледе улуглар болгаш бичиилер – салгалдар аразының харылзааларын,

бот-боттарының деткиириниң аргаларын ажык-чарлыг болдуары;

- өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан үлегерин көргүзүп, өг

бүлелерниң чаңчылчаан нзу-чаңчылдарын тургузуп, хевирлээрин деткири;

- уругнуң бот-тускайлаң сайзыралын билип, деткип, бүзүрелди көргүзүп база хүндүлээри.

Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының ажыл-чорудулгазы өг-бүлениң кежигүннериниң хүндүткел харылзаалыгын быжыглаар:

- өг-бүлениң кежигүннери, чоок дөргүл-терелдери улуг назылыг кижилерни,

уруглар аразынга хүндүлел нэузун сагырынга кижизидери;

- чоннуң чаңчылдарынга, ыдыктарынга хумагалыг, бедик сүзүк кылдыр көрүп чурттаарын чагыыры;

• өг-бүлениң уруглар кижизидер талазы-биле үлегерлиг арга-дуржулгазын

өөрениринге удур-дедир деткижип ажылдаарынга белен болуру;

• өг-бүлениң ниити культуразын, ада-иениң талазындан уруг кижизидеринге

уругнуң сайзыралын психология эртеми-биле холбап билирин деткири;

- хөй-ниитиниң кижизидилге херээнге ада-иениң идепкейлиг болурун, хөйнүң санал-оналын дыңнап ап чоруурун деткири;

• уруглар хевирлээринге ада-иениң үлегер-чижээ, бичии улустуң кижизиг

өзеринге дорт хамаарылгалыг дээрзин база ада-ие хүлээлгелерин сагырынга деткимче көргүзери;

• тыва улустуң үлегер домактарын кижизидилге херээнге чөптүг ажылгап,

тыва аас чугаа сайрадырының херээн өг-бүленин кылдыр көөрүнге чаңчыктылары.

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкылары уругларның сайзыралын экижидер сорулга-биле өг-бүлө-биле эп-чөптүг, бот-боттарынга бүзүрелдиг ажылдажылганың байдалын тургузар. Өг-бүлөдө байдалы, уругларының кадыкшыл, өзүлдө талазы-биле шиитпирлежип, деткижип болур арга-хевирлер дээш о.ө.

Ада-ие-биле кады ажылдажылганың аргаларын ШНЧУӨАЧ-га-даа, оон дашкаар-даа байдалдарда кижизидикчи башкылар болгаш өске-даа ажылдакчыларның тургузуп алыры системниг планнаашкынындан илерээр.

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга, ажылдарныңчижсек хевирлери

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга	Ажыл-чорудулганың сорулгалары	Ажыл-чорудулганың хевирлери
Медээ- аналитиктиг	Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр өг-бүлениң сонуургалдарын, негелделерин база ада-иениң уруглар кижизидер арга- дуржулгазынга таарымчалыг салдар көргүзери	Социологтуг анкеталар-айтырыглар чорудары, “Айтырыг-харыы” булуңун ажыдары, Бот-хуузунуң демделгел дептерин
Шингээл угланышкынныг	Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы- биле сайзыралының оизагайларын ада-иеге таныштылары. Уруглар кижизидериниң айтырыгларынга хамаарыштыр херек кырында	• Семинар-практикумнар • Тренингилер • Хуралдар, чаңчылчаан хевирден аңгыда консультациялар чорудары • Өг-бүлө өргээзи • Улусчу кижизидилгениң аас журналы • Ада-ие театры (арга-дуржулга

	ажылдар чорударын боттардыары.	солчулгазы, өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан аргаларына үндөзилээн оюн-көргүзүг) • Педагогиктиг номчулгалар
Дыштанылга угланышкынныг	Уругларның иштиги сагыш- сеткилин ада-иелерниң, кижизидикчи башкыларның киржилгези-биле деткиири	• Байырлалдар эрттирери • Көргүзүглүг делгелге (ада- иелерниң болгаш уругларның ажылдары) • Бөлгүм болгаш секция ажилдары • Демнежилге өргээлери: “Адалар өөредии”, “Иелер чагы”, “Кырган- авам, кырган-ачам аптаразы”. • Кадык камгалаарының неделязы • “Өг-бүлөде уран номчулга”
Көргүзүг, танаштырылга медээлел угланышкынныг		• Тайылбыр-өөредиглиг булуннар: “Ада-иеге сүмө”, “Номчуурун сүмеледивис”, “Уруглар психологиязы”. • “Өгбө чагы”. Уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан солуннар, журналдар, буклеттер (ШНЧУӨАЧ-ниң үндүрүлгелери). • Ажык эжик хүннери (неделязы): видеоматериалдар көөрү (садикке болган болуушкуннар, кичээлдер, байырлалдар азы оон-даа өске ажылдарның хевирлери), чаа үнген номнар таныштырылгазы.

2.6. Кады кошкак уруглар-биле ажилдаарының чамдык айтырыглары

Кады кошкак уругларның билиг чедип алырының дугайында

Уругларның кадыының кошкак байдалына: угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан уруглар, шимчээшкени кызыгаарлыг, дыңнаар болгаш көөрү багай, аутист дээш о.ө. уругларның психологтук сайзыралының, өөренип шыдаар арга-шинээниң бот-тускайлаң деңнелин ада-иениң чөпшээрели-биле тодарадып алыр. Диагностиктиг хыналданы өөренип көргөн соонда, кижизидилге айтырыглары тодараттынар: эдип-чазаар, деткиир, ниитилел амыдыралына, чон-биле харызажырынга чаңчыктырар дээш о.ө.

Уругларның кадыының байдалына таарыштыр программа тургазарына Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 1598 дугаарлыг “Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларны өөредириниң эге школаның ӨФКС бадылаарының дугайында” деп доктаалының база ол

ышкаш ниити өөредилге черлеринге ӨФКС негелделеринге дүүштүр ажылдап кылдырган программаларның төнчү туннелдерин кичээнгей углап алыры чугула. Чүгө дээрге ШНЧУӨАЧ-ның кадыы кошкак уруглар-биле ажылдаарының сорулгалары бурунгаар угланган турар ужурлуг.

Эмчи-психолог комиссиязының берген сүмелерин нзугаар кадыы кошкак уруглар-биле ажылдаары дараазында угланыышкыннарлыг:

- бажыңга өөредир уругларга таарыштыр ажылдаары;
- уругларның кадыының аайы-биле бөлүкөр тургузуп ажылдаары.

Уругларның кадыының байдалыңга таарыштыр кижизидилге ажылдарыңга ШНЧУӨАЧ-ның психолог, социал педагог, логопед, немелде өөредилгениң башкыларының база ада-иениң талазындан деткимче улуг болуру билдингир.

Уругларның кадыының кошкак талалары дараазында бөлүктөрүни тургузуп турар:

- кулаа шуут дынналас уруглар;
- дыннаары кошкак уруглар;
- караа шуут көрбес уруглар;
- карааның көөрү кошкак уруглар;
- чугаазының сайзыралы багай уруглар;
- шимчээшкиннери кызыгаарлыг уруглар;
- угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан уруглар;
- аутист уруглар.

Эмчилерниң, психолог башкыларының берген сүмелерин езугаар тускай эртемниң башкызы уругларны кижизидериниң, өөредириниң арга-методтарын шилиир.

ӨФКС кадыы кошкак уругларыны өөредир, кижизидер айтырылганы көрүп каан. Кадыы кызыгаарлыг уруг бодуинуң кадык үе-чергезиниң аразыңга оларның өөредилгезиниң деңнели-биле дүгжүп турар өөредилгени алыр, ынчаарда ону долгадаыр турар байдал болгаш өөренир чери ооң кадыкшылының онзагайыңга дүүштүр тургустунган болур. Кадыкшылының аайы-биле арга-шинээ кызыгаарлыг уругну хөй-ниити черлеринче кирип, сайзыралын деткиир, билиг чедип алырының байдалдырың өөредилге албан чери организаастаар. Долгандыр турар байдал болгаш өөренир чери ооң кадыкшылының онзагайыңга дүүштүр тургустунган болур ужурлуг. Уругларның кадык үе-чергези-биле удур-дедир харылзажырының деткиир амыдыралчы дугуржулгага бичиизинден белеткээр. Өөредилгениң адырлар арызында интеграциялыг өөредилге чоруттунган турар ужурлуг. Уруг бүрүзүнүң бот-тускайлаң негелделерин хандыраарыңга ШНЧУӨАЧ-белен болурун чедип алырыңга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузар.

III. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларнын чугаа сайзырадырынын программазы. – Кызыл, 2008.
2. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждениях. – Кызыл, 2010.
3. Бичелдей К.А. поговорим по-тувински (Тывалап чугаалажылынар) – Кызыл, 2012;
4. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. – М., 2012.
5. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларнын тыва (төрээн) чугаа сайзырадырынын программазы. - Кызыл, 2010.
6. Дамба Н.Ч. Улустун аас чогаалынын чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
7. Дамчай О.М. Уйнук-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
8. Даржай Ш. Аас-кежиин бодарадыыл. – Кызыл, 2017;
9. Дугаржап А.Т. Тыва улустун тывызыктары. – Кызыл, 2011.
10. Деменкова Н.И. Окружающий мир/ Хүрээлел. Перевод на тувинский язык Л.С. Кара-оол – Кызыл, 2008;
11. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
12. Куулар Н.Ш., Монгуш Ш.Ш, Ховалыг В.Ч. Энмек челээш/ Радуга-дуга. – Кызыл, 2017.
13. Монгуш Б.М., Допул У.П. Чечен чогаал. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге номчулгага чижек программа. – Кызыл, 2011.
14. Монгуш К-Л.Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары. – Кызыл, 2013.
15. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. – Кызыл, 2014.
16. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
17. Орус-оол С.М.Тыва улустун тоолдары.– Кызыл, 2012.
18. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 2016.
19. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. – Кызыл, 1978.
20. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүкке төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. – Кызыл, 2011.
21. Сарыг-оол С.А. Мой край – Тува – Москва, 1986.
22. Снегирев Г. Голубая Тува. – Москва, 1989.
23. Тувинская народная сказка. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. Кызыл, 2009.
24. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. – Кызыл, 2001.

25. Уруглар садынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы / Авт.-сост. Чооду К-К.К., Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986.
26. Чооду К-К.К.Ырлажыылыңар, уруглар. – Кызыл, 2012.
27. Чооду К-К.К. Амыдырап өөрениилем. – Кызыл, 2007.
28. Чооду К-К.К. Если бы продавались сны. – Кызыл, 2002.
29. Чооду К-К.К. Соок доңар бе? – Кызыл, 1977.
30. Шююн А.С. Салгынчыгаш. Ясли-садик уругларынга номчулга сеткүүлү.
31. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010.

3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүлдер институдунун чыып тургусканы, үндүргени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажылдары

1. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. – Кызыл, 2009.
2. Ийи дамырак. Делегей чоннарының тоолдары. – Кызыл, 2009.
3. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / Тург. С.М. Орус-оол, Р.С.Чакар. – Кызыл, 2010.
4. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А. Шююн очулдурган). – Кызыл, 1992.
5. Чуковский К. Ыылааш-сээк. Тоол. Тыва дылда. – Кызыл, 2009.
6. Хүнчүгеш. Сборник песен для детей / Сост. Танов В.А. На тувинском и русском языках. – Кызыл, 2012.

Кичээлдер эрттиреринге ажыглаарынга электропнугхевирниң эртем-методиктиг ажылдары

Дискниң ады	Класс	Ажылдың хевир, шыгжаарының аргазы, объём	Авторлар болгаш ажылдап кылганнар	Системниң негелделер	Үндүрген чылы болгаш чери
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	1 класс	Видео, DVD, 1 час 20 минут 8 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Ондар Г.К., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	2 класс	Видео, DVD, 37 минут 3 секунды	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	3 класс	Видео, DVD, 52 минуты	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.

Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	4 класс	Видео, DVD, 23 минуты 50 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	5 класс	Видео, DVD, 34 минуты 18 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	6 класс	Видео, DVD, 55 минуты 30 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар. Кыстың бүдүжү. (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	7 класс	Видео, DVD, 1 час 4 минуты 20 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар. Эр чөл. (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	7 класс	Видео, DVD, 1 час 4 минуты 20 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Казырыкпай Б.О., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Корней Чуковский "Ыылааш-сээк" (Чуруктук уран-чечен тоол)	Школа назыны четпээн уругларга	Видео, DVD	Сундуй Г.Д., Допул У.П., Монгуш Б.И., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2013 г.
Тыва улустун тоолу "Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш"		Видео, DVD	Тыва улустун һзу- чаңчылдар, аас чогаал болгаш ус-шеверлер төвү. НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2013 г.

1 класс.Тема: Бистин өг-бүлевис. Төрээн черим. Өг-чурттаар чер.

2 класс.Тема: Чаңчылдың чаражы. Кижиниң чаражы – бүдүжүнде.

3 класс.Тема: Кижиге болгаш бойдус. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Ыяш ужурлары, үнүштер, куштар дугайы. Аң-меңге тыва кижиниң хамаарылгазы. Чыл санаашкыны. Хүн, суг, Бойдус камгалалы.

4 класс.Тема: Кижиге эш херек. Делегейниң чоннары. Байырлалдар дугайында.

5 класс.Тема: Бойдус болгаш улусчу ужурлар. Тыва улустун оран дугайында билиишкини. Ыяш дугайында. Төрээн черим даштары. Бойдуска хамаарышкан ужурлар.

6 класс.Тема: Кижиги – бойдустун дээди чаяалгазы. Кижиги чаяаны. Сагыш культуразы.Назын эргилдези. Сагыш маңы. Сагыш аптаразы. Кижиги октаргайы, хей-аъды, сүлдези.

7 класс.Тема: Кыс кижиги амыдыралдың чаяакчызы. Мөзү-шынар кижизидилгези. Аажы-чаң хөөннежилгези. Кыс уругнун бодун алдынарының ужурулары.Чугаа аяны. Чугаа культуразы.

7 класс. Тема: Эр чол.Даг дег караны довук дег ак базар. Арага халавы. Кайда силер, төрөөн черим эзирлери.

3.3. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидилгелиг, өөредиглиг ажил-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелдеңзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнун бүгү талазы-биле кижиттинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагыырының негелделерин күүседиринге Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларның тыва чугаазының сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг бешадырларның кичээлдериниң сорулгаларын боттандыраларынга таарымчалыг кылдыр кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдулар өрээлдер назы-хар аайы-биле тыва чоннун ниити культуразын таныштыраларынга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге ийи-үш хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларның тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-мендиңзулалындан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кежээ, төрөлзек болурунга таарымчалыг көргүзүг херекселдери, эт-херексел, ойнаарактар, макеттер дээш оон-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле тыптып турар чаа үениң ЭӨР дериг-херекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш оон-даа өске эт-херекселдер уругларның делгем сайзырадыр ажил-чорудулгаларга херек.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш олдарны кадыын быжыглап, деткиир ажил-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧ-га албан турар дээрзи билдингир.

КАПСЫРЫЛГА 1. УРУГЛАРНЫҢ ТЫВА ЧУГАА ШИҢГЭЭТКЕНИН ХАЙГААРААР ОНААЛГАЛАРНЫҢ ЧИЖЕК ХЕВИРЛЕРИ

Уругнуң бот-тускайлаң сайзыралының деңнелин хынаарының чылдагааннары болгаш сорулгалары:

1. Өөренир харык-шинээниң бот-тускайлаң онзагайын өөренип көөр (уругну деткип турары, өөредилге чедип алырының байдалы, курлавыры, сайзыралыга хамаарыштыр профессионал эдилгелер кылыры).
2. Уругларның деңнелин барымдаалап, таарымчалыг ажылдаары.
3. Херек апарганда психолог дузазы-биле тодаргай диагностикаг ажылды чорудары [1].

Тыва чугааны шингээткенинге хамаарыштыр чижек диагностикаг онаалгалар

Ортумак бөлүк.Диагностикаг онаалгалар

1. Кыйгырыг (дилег...) чугааның утказын билип турарын хайгаараарынга

Сорулгазы: Долгандыр турар кижилерниң чугазының утказын база кижизидикчи башкының айтып бергени-биле ажылды уругларның күүседип турарын илередири.

Диагностикаг онаалганың утказы	Хайгаараарының негелделери
Онаалга 1. «Эккеп берем...Көргүзем...Аппарып берем...» дээн дилег уткалыг кылдыныгларны күүседиринге онаалга. Башкы уругга чугаалаар: – Айтып керем, машина, ойнаар-кыс, кажык, эник ...кайда-дыр? – Меңээ ак, кызыл... бөмбүктү, шарикти, аяктарны ...ап берем. – Меңээ үш (2, 4,5) кажыктан... омааштан...ап берем. Онаалга 2. Бир чүвениң кезээн тодарадыры. Уругнуң мурпунга <i>ойнаар-кыс, машина, ыт, куш...</i> салып каар. – Бо ойнаар-кыс.Ойнаар-кыстың бажын, хаваан, чаагын, сегелин, эриннерин, кастыын, чөвээн, холун...айтып керем. Чижээ: Бо дөңмек. Онаалга 3. «Өг-бүле чуруу». – Аванны, ачанны, кырган-аванны...айтып керем. Онаалга 4. Оюн «Өг иштин аайлаар». – Черде сыртыкты чыдар черинге салып каан көрүңер. – Аяк-шынакты үлгүүргеже суп каг (тавакты, серээни, шопулакты...). Онаалга 5. Оюн«Кара-кысты чемгерээли». – Кара-кыска чиир чемин каан берем (каша, хлеб, яблок, шай).	3 балл – уруг онаалганың шуптузун чазыг чок, боду кылыш турар. 2 балл – онаалганы башкының улуг эвес дузазы-биле кылып (көгүдүп, немелде айтырыглар салып тургаш...). 1 балл – онаалганы чүгле башкының дузазы-биле кылып турар.
Онаалга 6. Оюн «Ийе, чок»	3 балл – башкының

Башкы караан шийип алгаш, кандыг-бир чүвени холу-биле туткаш, ооң адын адаар. Башкы шын адаар болза, уруглар «ийе» дээр, а бир эвес шын эвес адаар болза, «чок» дээр. Башкы хей чазып турар боор, башкы шын эвес адаарга, уруглар шын кылдыр адаар.	айтырыгын шын билип турар, «ийе», «чок» деп айтып турар. Чүвөлөрнүн аттарын шын адап турар. 2 балл– башкының айтырыгын шын билип турар, «ийе», «чок» деп харызында чазып турар, 1-2 чүвөлөр аттарын билбес. 1 балл– онаалганы чүгүл башкының дузазы-биле кылып турар, айтырыгын утказын билип турар, харызын аас-биле эвес, а бажы-биле харыылап турар.
---	---

2. Уругнун сөс курлавырының байдалын хайгаараарынга

Сорулгазы: Уругларның сөс курлавыры кайы-хире байып турарын илередир (бодун долгандыр эт-сеп, чүве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Ойнаарактарның болгаш өрээлде чүвөлөрнүн аттарын тывары, шын адаары. Башкы чүвөлөрже айыткаш айтырар «Бо чүл?» Онаалга 2. Чугаазынга эт-сепке хамаарышкан чүве аттарып ажыглап билири. Башкы сюжеттиг чурукту көргүзөр («Чечен-кыстың өрээли», «Авамның өрээли», «Уран-оолдун өрээли»), уруглар ында эт-херекселдер аймаан айтыр, шын адаар. Онаалга 3. Чугаазын сайзырадыры. «Сен бөгүн кандыг идик-хеп кедип алдың, биске чугаалап берем. Кара-оолдун идик-хевн кандыг-дыр?». Онаалга 4. Чугаазынга дириг-амытаннар аттарын шын адаары, чуруктан азы чүвөлөр аразындан шын тывары. Башкы сюжеттиг чуруктанайтырар: «Бо чүл?», «Бо чүве кадыгыл?» Онаалга 5 . Чугаазынга чүвөлөрнүн демдээн, шынарын, өнүн	3 балл– ойнаарактар, ногаа-чимис аймаан, пап-сава, идик-хен адын шын адан турар. 2 балл– айыттыгган шупту ойнаарактарның адын чедир адавайн турар. 1 балл– башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап турар. 3 балл– боду шын

илереткен демдек аттарын ажыглаары, шын адаары. Оюн: «Кандыг?». Карточкаларда азы сюжеттиг чуруктарда янзы-бүрөөннүг, хемчээлдиг ойнаарактар бар: хумун ак, ногаан (улуг, бичии, ыяш, демир) ... Башкы ойнаарак тың демдээн, хемчээлин, шынарын, өңүн айтырар. – Чүл бо? (Машина). – Машина өңүкандыг-дыр? Машинаның хемчээли кандыг-дыр? – Бо чүл? (Шоколад). – Шоколад кандыг-дыр? Чигирзиг азы ажыг? дээш о.ө.	адап турар. 2 балл – чүвелернин демдээн долу эвес адап турар азы чүгле чаңгыс таталай адап турар. (чүгле өңүазы хемчээли) 1 балл –улуг кижиниң дузазы-херек, чүвелернин шынарларын адап шыдавайн турар.
Онаалга 6. И Чугаазынга чүвелерниң санын илередирин ажыглап турар, шын адаары. Башкы «Өскүс-оол» деп тоолдун чуруун көргүскеш, шыдыраалап орар кижилерниң санын айтырар. «Үш адыг» деп орус улустун тоолунга сюжеттиг чурукту көргүзер, ында каш сапдай, стол барын санадыр, саннарны шын ададыр. Сюжеттиг чурук «Шыкта бызаалар», каш бызаа барын санаар (чыдары, турары, маңнап турары)	3 балл –бешке чедир боду шын санап турар . 2 балл –санны дес-дараалаштыр адаарынга будалып турар. 1 балл –улуг кижиниң дузазы үргүлчүхерек, чүвелерниң саннарын шын адап шыдавайн турар.

3. Уругнун харылзаалыг чугаа тургузар арга-шинээн хайгаараарынга

Сорулгазы: Чугаазынга бөдүүн домактарны, чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны уругларның ажыглап билир деңгелин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Ситуациялыг оюн «Бистин оовүсте чаа төреливис келген». – Төреливис-биле таныжып аар бис бе? – Че. Экин, силерниң адыңар кымыл? – Мени Аңгыр-оол дээр. – Таныжып аар бис бе? – Че. Сээң адың кымыл? – Мен Саян-дыр мен. – Сен узун чаштыг сен бе? Кыс сен бе?	3 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, шын харыылап турар. 2 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын чедир билип

– Чок.Ону тевек дээр. – Оол сен бе? – Ийе. Онаалга 2. Чурук азы сюжеттиг чурук-биле ажыл «Өг-бүле»? или «өгде (бажында кым чурттап турарыл)?» (Авам, ачам, кырган-авам, кыргап-ачам, угбам, акым, дунмам) Онаалга 3. Оюннуг мергежилге «Чеди анай». Башкы чурукта каш анай барын санадыр, чүнүкылып турарын айтырар.	шыдавайн баар, харызында 1-2 чазыг кылып турар. 1 балл - башкынын азы улуг улустун дузазы-биле харыылап турар, сөстүн эге слогун, домактын эге сөстөрүн адаарга, эдерти адап турар.
Онаалга 4. Башкы уругларның ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчуурун дилээр. (салаалар-биле оюн).	3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүн онзагайын шын адан турар. 2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл - уруг чангыс-даа шүлүк билбес.

УЛУГ БӨЛҮК. Хайгаарал чорудар диагностиктиг онаалгалар чижектери

Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвөлөр аттарының ниити адын, кезектерин билирин; чугаазынга чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ажыглап билир деңнелин тодарадып илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Чугаазынга дириг амытаниарның төлдерин адаар чүве аттарын ажыглап, шын адап турар. Задание 2. Чугаазынга чүвөлөргө кезектеринин аттарын ажыглап, шын адап турар (бажыңның кезектери, өгнүн кезектери, машинаның кезектери ...) Башкы уругга чүвөлөргө кезектерин көргүскөш, айтырар, уруглар харыылаар, шын адаар. Онаалга 3. Башкы кандыг-бир чүвенин кезектерин тывар онаалга бээр, уруглар айтыр, шын адаар (бажыңның крышазы, өгнүн дээвнири...).	3 балл – дириг амытаниарның төлдеринин адын, бир чүвөлөргө кезектерин шын айтып, адап турар. 2 балл – дириг амытаниарның төлдеринин адын, бир чүвөлөргө кезектерин чедир шын айтып, адап турар. 1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап

	турар.
Онаалга 4. Чувелерниң ниити адын тодарадырынга онаалга. Оюн «Чаңгыс сөс-биле ада». Хой, өшкү, инек, аът – чүл ол? (Мал-маган.) Кандыг оюннарны билир силер? («Сайзана», «Ужар-ушпас») Башкының шиитпири-биле ниити темага онаалгаларның хевирин тургузуп аар: «Эт-херекселдер», «Ногаа аймаа», «Чимис аймаа», «Хеп аймаа», «Аяк-сава аймаа», «Куштар»...	3 балл – ниити чүве аттарын шын адап, аңаа немей боду 2-3 сөстөрни адап турар. 2 балл – харызынга улуг улустун дузанын ап турар, нинти билиглерниң шуптузун адавайн турар. 1 балл – башкының дузаны-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап турар.
Онаалга 5. Оюн «Хуулгаазын шын сөс». Башкы бөлүктөп чураан азы чаңгыс аай темалаг чувелер чураан чурук көргүзөр, уруглар оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин тодарадыр: <i>Огурец ногаан.</i> <i>Лимон сарыг.</i> <i>Морковь кызыл.</i> <i>Картошка хурең.</i> <i>Капуста ногаан дээш о.ө.</i>	3 балл – чувелерниң шын адап, шынарларын, демдектерин шын тодарадып турар. 2 балл – чувелерни шын адаарынга, шынарларын, демдектерин шын тодарадырынга чазып турар. 1 балл – үргүлчү башкының дузаны-биле адап турар, сөстүн эге слогун адап бээрге, эдерти адап турар.

Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: Програмада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барык дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижиниң айтырыынга уругларның харызынының шынарын илередип тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдерти чугаалап билириниң деңгелин; чугаазынга хүндүлел сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экин», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнөлээринин негелделери
Онаалга 1. Сюжеттиг чуруктарны көргөш, айтырыгларга харыылаар. «Мээң төрелдерим»: Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Күүйүм чүнү кылып турарыл? Кырган-авам кайда олур? Чүнү кылып тур? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам) «Мээң чурттап турар черим»:	3 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, айтырыгларга шын харыылап турар. 2 балл – башкының айтырыының шуптузунга харыылап шыдавайн турар, дуза херек.

Чурукта кайы суурну (хоорайны) көргүскенил? – Кызыл хоорай, Сарыг-Сеп, Кызыл-Тайга... (бодунуң чурттап турар черин айтыр). Бо чүү деп черил?Ында кым ажылдап орат? Бо кудумчуну таныыр сен бе? Кым бо кудумчуда чурттап турарыл? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам) Бо кудумчунуң ады чүл? «Даайымның аалы»: Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Бо аал кайы черде турар? Аалды долгандыр чүлөр барыл?	1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдerti адап турар. Харызы долу эвес.
Онаалга 2. Чурукта чүвелерниң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугаа кылыр «Азырал амытаннар»: – Бо чүл? – Бо дириг амытан кайдачурттап турарыл? Ол чүнү чииринге ынагыл? – Бо дириг амытанның төлүн чүү деп адаарыл? “Черлик дириг амытаннар” “Үнүштер” Онаалга 3. Ойнаарактарга хамаарыштыр тайылбырлыг чугаа кылыр. Ойнаар-кыс, адыгжыгаш, кодан, бөрү, динң... Бо чүү деп ойнаарак-тыр? – Ойнаар-кыс. Ол улуг бе азы бичии бе?? Бо ойнаар-кыстың чүзүл? (Бажы, кулаа, бели, дөңмээ, караа, чодазы, макмалчыы... Ойнаар-кыс чүнү кедип алган-дыр? Хептериниң өңү кандыг-дыр?	3 балл - чурукта чүвелерниң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугааны домак тургузуун үревейн боду шын кылын турар. 2 балл – чугааны башкының дузазы-биле (айтын, сагындырып бээрге) кылып турар. 1 балл – башкының дузаал айтырыгларынын дузазы-биле чугааны тургузун турар, домактың тургузуунда үзүк-чазык, төнгөн утка киирбейн турар.
Онаалга 4. Бодунуң дугайында чугаа кылыры. Ситуациялыг оюн «Мээн аалчым –Бора-Шээлей (аңчы акым, малчын угбам)” Келген аалчыга баштай бодун таныштырар. Аалчызының дугайында өске эжинге чугаалап бээр.	3 балл– бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузу шын. 2 балл– бодунуң дугайында чугааны башкының дузазы-биле күүседип турар. 1 балл – бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.
Онаалга 5. Башкының шилилгези-биле бир-ле тоолду,	3 балл– чогаалдың

чечен чугааны эдерти чугаалаар.	сөзүглелинге дүүштүр боду эдерти чугаалап турар, дес-дараалашкак утказын шын дамчыдып турар. 2 балл – чогаалдың сөзүглелинге дүүштүр эдерти чугаалаарынга башкының дузазын ап турар (айтырыгларны салып турар). 1 балл – чогаалдың сөзүглелин дамчыдарынга башкы улуг киржип, айтырылар салып, дузалажып турар.
---------------------------------	---

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулгазы: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстын санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Оюн «Меп кызыгааржы мен». Башкы магниттиг самбырага чуруктарны чыпшырып каар. Ойнаар дуран-биле ырактан хараан кижиге өттүнүп, хайгааралдыг чугаа кылыр – Мен долгандыр арга-ыяш көрүп тур мен. Дуу ында кодан тур... (Чугааның темазын башкы боду таарыштыр кылып алыр) Башкы: Ол чурукта кижилер көстүр-дүр бе? (– Чок, көрбейн турмен дээш о.ө.).	3 балл – уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунуң каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын. 2 балл – сөс каттыжышкынарын шын тургузарынга чазыглар бар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар. 1 балл– сөс каттыжышкынарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдабайн турар.
Онаалга 2. Тоол «Аргада адыг». Башкы тоолга хамаарышкан чурукту көргүзөр. – Бо тоолда чүлөр чурттап турарыл? Оларның саны каш? Кайда олар-дыр о.ө. Оюн “Аскак-кадай” – Кым сен? Доо кижиниң артында кымыл?..	3 балл – уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунуң, сан адының каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны

Онаалга 3. “Мээн, оон, бистин, оларның” деп ат оруннарын ажыглаарыңга ситуациялыг азы темалыг оюннар ойнап тургаш, чугаазыңга ажыглаар. Оюн “Шын харыы”. Башкы чүвелерни көргүскөш, аттарын ададыр “Бо кымныңыл?” деп айтырыгга харыыладыр. – Бо чүл? Кайда турар-дыр? Бо кымныңыл? – Бо тон. (борт, ук, идик).Тонну шкафта азып каан. Бо тон мээнни-дир. – Кымның авазыл? –Мээн авам (дунмам). Башкы эрртирер ажыл-чорудулгазының темазын, канчаар ажылдаарын тып алыр. Онаалга 4. Падеж айтырыгларыңга сөстөрни өскертиринге онаалгалар Оюн “Кымда?” Башкы уругларның шын харыылаарыңга таарыштыр тургаскан айтырыгларпы салыр, уруглар шын харыылаар. – Ном кымда? Огурец кымда? Анай кайда? (– Ном менде. Огурец Мишада. Анай кажаада...). Онаалга5.Кылдының илереткенкылыг сөстөрни билиринге онаалгалар.(Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чугаага кылыг сөстөрүн, ат оруннарын ажыглаар). – Оол чүнүкылып тур? – Оол чуруттунуп оرار. (Уруг чемненип оرار. Бызаа дешкилеп турар). – ... чүнү кылып турар? – Малчын чүнү кылып турар? (кадарып турар...). – Хадыңның бүрүлери канчап турар? (чайганып турар...)	тургузарыңга сан, падеж кожомактарын ажыглап турары шын. 2 балл – сөс каттыжылышкыннарын шын тургузарыңга бергедежин турар, харылзаалыг чугаазыңда 1-2 чазыглар бар. 1 балл– сөс каттыжылышкыннарын шын тургузарыңга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.
--	--

БЕЛЕТКЕЛ БӨЛҮҮ. Диагностиктиг онаалгалар

Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнүң санынга, падеж кожомактарыңга өскертп, шын ажыглап билирин тодарадып илередири.Харылзаалыг чугаазыңга кылыг сөстөрүн, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Долгандыр турар черлер, чылдың үелери, дириг амытаннар, болгаш оон-даа өске тамаларга хамаарыштыр чугаазын сайзырадырыңга сөстөрни ажыглап өөренири. Башкы бодунун шилилгези-биле чүвелерни көргүзер, шын ададыр, айыткан черинге каап каарын дилээр.	3 балл – уруг долгандыр чүвелер аттарын боду шын адап база көргүзүп турар. 2 балл - уруг долгандыр чүвелер аттарын шын адап база көргүзеринге башкы дузалажып берип турар. Башкының айтышкыны-биле кылып турар.

	1 балл – чүвелер аттарын башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.
Онаалга 2. Ниити билиглерге хамаарышкан онаалгалар. Оюн «Чаңгыс сөс-биле харыыланар». Тон, идик, бөрт – чүл ол? (Кышкы хептер.) Оон өске кышкы хептерни адап көрүңерем. Инек, хой, чылгы – кандыг дириг амытаннарыл? (Азырал амытаннар.) Силерде кандыг азырал амытаннар азыран турарыл? Чараа-чечен, өрге, адыг – кандыг амытаннарыл? (Черлик амытанар.) Оон өске кандыг черлик амытаннар билдир силер? Башкының чогаадыкчы ажылдаарындан «Чылдын үелери», «Ачамның (авамның) эдилелдери», «Өөредилге дериг-херекселдери», «Машиналар хевирлери» дээш о.ө. онаалгаларны кылып аар.	3 балл – уруг ниити чүвелер аттарын боду шын адап база көргүзүп турар, немей 2-3 чүвелерниң ниити аттарын кирип турар 2 балл – уруг харызын улуг кижиниң дузазы-биле чугаалап турар, ниити чүвелерниң аттарын шуптузун адап шыдавайн турар. 1 балл – башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалан турар. Харызы долу эвес.
Онаалга 3. Оюн «Айтырыг-харыы» «Кым чүнү кылын тур?». Өөренген таматиктиг бөлүктөринге хамаарыштыр башкы айтырыгларны салыр. Онаалга 4. Оюн «Домакты төндүр»: Инекти авам ... (саар). Бажыңны тудугжу... (тудар). Кижилер автобуска (таксиге, поездиге...) ... (олулар). Башкы уругларны... (өөредир). Бердинген онаалгаларны дедир база кылып болур: Инек саар кижиге – (саанчы)... Онаалга 5. Оюн «Шын сөстү тып»: Чүнү хайындырарыл? (Кашаны, мүннү, компотту, номну.) Чүнү садып ап болурул? (Ойнаарактарны, хлебти, платьени, авамны.) Чүнү чип болурул? (Кашаны, яблокту, мүннү, бөмбүктү) Чүнү чун болурул? (Холдарны, арынпы, тавакты, хемни.)	3 балл – сөстөрнү, ниити чүвелер илереткен сөстөрнү, кылдыныг илереткен сөстөрнү, мергежил сөстөрнү ... уруг боду шын адап, көргүзүп турар. 2 балл – сөстөрнү, ниити чүвелер илереткен сөстөрнү, кылдыныг илереткен сөстөрнү, мергежил сөстөрнү ... уруг боду шын адап, көргүзүп шыдавайн турар, чазыглар эртип турар. 1 балл – чүгле улуг улустун дузазы-биле харыылап турар, башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.

Харылзалыг чугаа

Сорулга: улуг улустун айтырыгларынга бодунун назы-харыга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап, делгеренгей харылзаалыг чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Бердинген темаларга харылзаалыг	3 балл-бердинген темаларга база

тайылбыр чугааны кылып билиринге онаалгалар. «Авамның ажылы», «Мээң хоорайым», «Мээң чуртум»...: Кымнарыл бо? Кайда чурттап турар? Чүнү кылырынга ынак? «Хол-биле кылыр ажылдар», «Угаан-биле кылыр ажылдар»...	ойнаарактарынга, сюжеттиг чуруктарынга дүүштүр харылзаалыг тайылбыр чугааны боду, чугаазының утказын дес-дараалаштыр, домактарнын тургузуун шын кылдыр тургузуп шыдаар. 2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтырыглар, сюжетти сагыдырып турарындай) күүседип турар. 1 балл – чугааны дамчыдарынга башкы киржип, айтырыглар салып, дузалажып турар.
Онаалга 3. Тоолдарны эдерти чугаала «Теремок»... Онаалга 4. Бодунуң, ада-иезиниң, төрелдериниң, долгандыр турар кижилер, бойдус ... дугайында харылзаалыг чугаа тургузары. Чугаа оюннары «Мультфильм (хоорай, суур, орук, аржаан...) дугайында чугаала. Айтырыг салып өөренири: Сээң адың кымыл? Харың кажыл? Кайда чурттап турар сен? Аваң, ачанны кым дээрл? Башкыңның ады кым? Сээң эжиң ады кым	3 балл – тоолдун, чечен чугааның утказын шын эдерти чугаалаарын уруг боду күүседип турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузуу шын. 2 балл – тоолдун, чечен чугааның утказын уруг башкының айтырыгларының дузазы-биле кылып турар. 1 балл – эдерти чугааларынга уругт бергедеп турар, боду шын тургузуп шыдавайптурар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.
Онаалга 5. Башкының дилээ-биле ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчууру(<i>дүрген чугаа, үлегер домак...</i>).	3 балл – уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүн онзагайын шын адап турар. 2 балл – чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл – уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулга: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың саңынга, хөйнүң саңынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
Онаалга 1. Чугаа кезектерин билиринге. Чуруктарга дүүштүр шын харыы бээри: • Ойнаарак – ойнаарактар • Мында – дүгдө	3 балл – программаның негелделеринге дүүштүр уруг чугаазында чугаа кезектерин, сөс каттыжыышкыннарының

• Дүүн – бөгүн • Кылган-кылганнар Онаалга 2. Оюн “Антонимнер-синонимнер”. Онаалга 3. Оюн “Өңнүг чурук” ...	холбааларын шын ажыглап, харылзаалыг чугааны кылып билир. 2 балл – сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге 1-2 частырыгларны кылып турар. 1 балл – сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билринге хөй частырыгларны кылып турар.
Онаалга 4. “Чанында, артында, кыдыында, мурнунда, кырында, адаанда” деп сөстөрнү шын адап, ажыглап билиринге онаалгалар. “Ойнаарактарны каап каг”. Башкының дилээ-биле ойнаарактарны айыткан черинге салыр. Оюн “Чажыржылы” (бир чүвениң ...салыр). Оюн “Тып”(кайда олур, чыдыр, тур...). Онаалга 5. «Кайда?» деп айтырыгның утказын билеп турарынга олураары. Башкы чуруктарны көргүскөш, чүвөлөргө кайда турарын билеп турарынга онаалгалар. (дириг амытаннар (адыг, инек, балык) болгаш оларның чурттап турар черлери (хем, арга, тайга, бажың...) Оюн «Дузалаш». Дириг амытаннарны адааш, чурттап турар черин шын адаар.	3 балл – домакты шын тургузуп турар, падеж кожумактарын, наречиелерни шын ажыглап 2 балл – онаалганы кылырынга бергедээшкннгетаваржып турар, 1-2 чазыглар бар. 1 балл – онаалганы кылып шыдавайп турар, хөй чазыглар бар.

Школа баар назылыг уругларга онаалгалар хевирлери

Онаалга 1.

Сени кым дээрл? Каш харлыг сен?

- А) 2 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 2.

Кайда чурттап турар сен?

- А) 1 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 3.

4-5 чурукту көргүскеш, ында чүверерниң аттарын шын адаары.

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 4.

Ойнаарактар көргүскеш, оларның өң-чүзүнүн, бүдүжүн тодарадыры. Өг кандыг? Орун кандыг?

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

5-6 чурукту көргүскеш, ында чүве аттарын тодарадыр, үннерни, сөстөрни шын адаары.

- А) Үннерниң шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 2 б.
- В) 3-4 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 1 б.

Онаалга 6.

Чаңгыс аай уткалыг бөлүктөргө хамааржыр чүвөлөр салып каарга, оларның ниити адын тывары, шын адаары(5 чүвөлөр).

- А) Бөлүктөп база чаңгыстап шын адап турар – 3 б.
- Б) Частырыглар бар – 2 б.
- В) Тыва дылга адаары арай багай, орус сөстөр ажыглап турар – 1 б.

Онаалга 7.

Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чурукка дүүштүр айтырыгларга харыылаары: Оол (-дар) чүнү кылып турарыл? Уруг (-лар) чүнү кылып турарыл?

- А) Шуптузун шын харыылап турар – 3 б.

Б) 2-3 шын харыы – 2 б.

В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 8.

Орус дылдан тыва дылче домактарны очулдуары.

А) домактарны шын тургузуп турар – 3 балл.

Б) домактарны тургузуп турарында частырыглар бар – 2 б.

В) бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 9.

Шүлүктүшын, аянныг номчуурунга.

А) Шын, аянныг номчуп турар – 3 балл.

Б) Сөстөрни адаарында частырыгларлыг, чартыын номчуп турар – 2 б.

В) Аянныг чугаалаарынга бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 10.

Чүвөлөр берип азы чурук көргүзөр, оларга дүүштүр сюжеттиг чугаа кылыр.

А) 2-3-тен хөй домактарлыг чугааны тургузуп турар – 3 балл.

Б) 2 домактарлыг чугааны тургузуп турар – 2 б.

В) 1 домактыг чугааны тургузуп турар – 1 б.

КАПСЫРЫЛГА 2. Хайгаараар арганың дузазы-биле метанредметтиг түннелдерни илередири

Уругнуң школага беленин бадыйткаар кол негелде – чаа чүүлдү баш удур билип алыксаар, сонуургак, сонуургаачал аажы-чаңының, уругнуң бот-идепкейиниң сайзыралы, ооң улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билири.

Ажылды башкының чорудары: өөредилге ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү аргаларын ажыглап билиринге уругну *чепсеглээри*, ук билиглерни шингээдип алган соонда, уруг *боду* «өөрениксей бердим» деп шнитпирге сонуургалдыг келир кылдыр ажылдаары. Уругну бот-тускайлаң ажылдап өөренирин сайзырадырындан аңгыда, ниитилел байдалынга өөренип, чаңчыгарын өөредип, деткинри.

Боттуг чүүлдерни (билигни) сонуургап шингээдириниң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Познавательные УУД)

1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры.
2. Медээни (билигни) угаап сайгарыптар деңнели.
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазының түннели.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Регулятивные УУД)

1. Онаалганы алгаш...
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар
3. Онаалганы күүседип ора ...
4. Онаалганы төндүрүп тура ...
5. Онаалганы төндүрүпкеш...
6. Онаалга кылырынга дуза

Харылзажырының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Коммуникативные УУД)

1. Бодунуң бодалдарын илередири.
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири.
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазынга киржилгези.
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры.

Школаже киреринге чедир уругга таарымчалыг, оожум турум байдал бодунга хамаарыштыр бедик, бодунуң күжүңгө болгаш ниитилелге алдынып билиринге бүзүрел херек.

Бо бүгү психологтуг байдалдар уругнуң школага өөренип киреринге бедик күзел болур болгаш стандартта өөредилге ажыл-чорудулгазының чугула угланыышкыннары кылдыр демдеглеттинген.

Чаа билигнихүлээп алыр арга-шинээ

Баллар саны	Кичээлге ажылдарның хевирлери	Өөреникчилериниң ады, фамилиязы (деңнели)
-------------	-------------------------------	---

			Сат А	
1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры				
1.1 Аас-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:				
4	Бир дугаар тайылбырдан билип алгар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичин болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Аас-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
1.2 Бижимел-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:				
4	Бот-тускайлаң билип ап шыдаар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичин болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Бижимел-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
2. Медээни угаап сайгарыптар деңнели				
2.1 Бердинген медээден чугула бодалды ылгап үндүрүп шыдаары:				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Немелде айтырыглар дузасы чокка шыдавас			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			
2.2. Өөренип турар материалындан чаа медээни (билигни) ылгап үндүрүп шыдаар				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Дуза хереглээр			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			
2.3 Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазынын деңнели				
3	Класста өөреникчилернин деңнелинге бодаарга, бедик			
2	Класста өске өөреникчилернин деңнелинге дөмей			
1	Элээн куду			
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазынын түннели				
3.1 Түннелди чедип ап турарынын байдалы:				
4	Ажыл-чорудулганы күүседиринге бердинген уг-шиг (алгоритм) дузазын чединшкинниг ажыглап шыдаар			
3	Онзагай, сагынгыр-тывызык арга-биле			
2	Чедимче чок арга-биле			
1	Харыыга таарыштырып каары, сайгарылга (угаап бодавайн) чокка кылыры			
3.2 Түннелдерни көргүзери (шынзыдары):				
4	Бодунун шиитпирин бадыткап, долу харыыны берип шыдаар			
3	Долу харыыны берип шыдаар, ынчалза-даа бадыткап шыдавас.			
2	Харыыны арай боорда (үндүр тырыттыртып тургаш) алыр			
1	Харыы бээринге бергеждежир			
3.3 Ажылынын түннелдеринге үнелел бээри:				
3	Ажылдың түннелинге шын үнелелди, кайда часканын билир болгаш, берип шыдаар			
2	Кайда часканын билип турза-даа, ажылдың түннелинге кезээде			

	шын үнелел берип шыдавас.			
1	Ажылдың түннелинге шын үнелелди, кайда часканын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас			
3.4 Өөредилге программаның негелделеринге дүүштүр өөреникчинин билишин деңнелинин байдалы				
3	Силернин эртеминерге хамаарыштыр бердинген хуусаа дургузунда программаны шингээдип шыдаптар арга-шинектиг			
2	Программаны шингээдип алырынга немелде кичээлдер херек			
1	Программаны шингээдип алыры янзы-бүрү чылдагааннар уржуу-биле берге			
Нити балл:				

Бердинген түннелдерни үндүреринин аргазы

Баллдар саны	Өөреникчинин туружу	Деңнели
9 - 15	Өөредилгеге хамаарышкан медээни (билигни) хүлээп алырда бот-тускайлаң ажил-чорудулга кылып шыдавас, бижип каан (аас-биле тайылбырлаан) медээлерни сайгарарынга улуг бергедээшкиннерлиг. Чаа медээден (билигден) чугула медээни илередип тыварынга угаап-боданып сайгарарып түннээринге элээн бергедээшкиннерлиг. Сайгарып угаап боданыр ажил-чорудулгазының деңнели, түннел кылыр арга-шинээ куду деңнелде. Өөреникчиден харыыны арай боорда (үндүр тыртып тургаш) алыр. Ажылының түннелинге шын үнелелди, частырыгларын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас.	КУДУ
16 - 23	Өөредилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) шингээдип алырынга немелде тайылбырлар дузазы херек. ажил-чорудулгазынынүезинде (ажылын мөөнөп ажилдаарынга көгүдүг, мактал) дуза херек. Сайгарып угаап боданыр ажил-чорудулгазының деңнели ортумак. Ажил-чорудулганың түннелдерин башкының берген дузазын, уг-шинин (алгоритм) күүседип тургаш азы чамдыкта бот-тускайлаң ажилдап турар үезинде чазып, эдип тургаш чедип алыр. Шын харыыны, бодунун чазыгларын эскерип турза-даа, кезээде берип шыдавас.	ОРТУМАК
24 - 31	Өөредилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) эки шингээдип алыр. Бердинген медээден (билигден) чугула бодалды бот-тускайлаң сайгарып угаап боданыр ылгап, түднөп үндүрүп шыдаар. Угаап-боданыр ажил-чорудулгазының деңнели бедик. Бердинген дуза, уг-шинин (алгоритм) чединишкинниг ажыглап билир, ажилды сагынгыр-тивызык арга-биле күүседип шыдаар. Долу харыыны берип, бодунун туружун бадыткалдыг илередип шыдаар. Ажылының түннелинге шын үнелелди берип билир.	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) өөрениринин аргазын бодунун ажил-чорудулгазын таарыштырып тургаш ажилдаар арга-шинээ (Регулятивные УУД)

Балл	Кичээлге ажилдаарының хевирлерин	Өөреникчилериниң ады, фамилиязы (деңнели)				

1. Онаалганы алгаш...									
3	Ажылды эгелээр мурнунда планнап аар								
2	Ажыл-чорудулга үезинде планнаашкын кылыр								
1	Планнаашкын шуут кылбас								
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар									
4	Немелде тайылбыр алырынга дуза херек чок								
3	Ажыл кылыр бетинде айтырыгларны салыр								
2	Ажыл үезинде айтырыглар салыр								
1	Дуза херек-даа болза, айтырыглар салбас								
3. Онаалганы күүседип ора									
4	План езугаар кылыр								
3	Пландан өскээр ажылдай бээр								
2	Планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажыл-чорудулганың чурумун хажыда бээр								
1	План чок, дужа-келбиже ажылдаар								
4. Онаалганы төндүрүп тура									
3	Планнап алганы езугаар түннелди ыяап-ла чедип алыр								
2	Ажылын төнчү утказынга чедирбес								
1	Ажылдың түннели кандыг-даа болза, ажырбас								
4. Онаалганы төндүрүпкеш...									
4	Түннелин хынаар, чазыгларны тызар, эдер								
3	Түннелин хынавас								
2	Түннелин хынавас, ооң шын болурунга бүзүрелдиг								
1	Түннелин хынаар, ынчалза-даа частырыгларны көрбес								
5. Онаалга кылырынга дуза									
4	Дуза хереглес								
3	Дуза херек, дузаны хүлээп аар								
2	Дуза херек, ынчалза-даа ону ажыглап билбес								
1	Дуза херек, ынчалза-даа ону дилес								
Нийти балл:									

Бердинген түннелдерни үндүрериниң аргазы

Баллдар саны	Өөреникчинин туружу	Деннели
6 - 10	Өөренириниң аргазын ажыл-чорудулганың сорулгазы деп медереп билиринге бергедежип турар. Ажылды планнаашкын чок кылыр, тайылбарны хереглеп-даа турар болза, тодарадыр айтырыглар салбас, ажылды буу-хаа, уг-баш чок кылыр. Ажылды кылырының уг-шийн башкы кылып-даа берген болза, ону, боду эскербейн, хажыдып турар. Онаалганы кылып доозупкаш, ажылдың түннели кандыг-даа болза хамаарылга чок байдалдыг. Түннелди хынап тура, частырыглар көрбес. Дуза дилээрин билбес, дуза келзе-даа, ону ажыглап билбес.	КУДУ
11 - 16	Чамдык таварылгаларда өөредилгениң аргазын ажыл-чорудулганың сорулгазы деп медереп билеп турар. Ажылдаарының планын, ук планын тодарадып илередирин мырыңай ажылды кылып эгелей берген үезинде чорудар. Ажылды күүседириниң чурумун хөй янзы кылып алза-даа, шын, чөптүг арганы шилирин орта билбейн баар. Нийти планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажыл-чорудулганың чурумун хажыда бээр. Ажылды төндүрүп тура, планнап алган түннелин кезээде чедип албас. Харызы шын деп даап бодап алганы-биле азы ооң түннели кандыг боорун сонуургавазы-биле ажылының түннелин хынавас. Херек өйдө дуза каларын дилээр,	ОРТУМАК

	ынчалза-даа ону ажыглаарын билбес.	
17 - 22	Өөредилгениң аргазын ажыл-чорудулгазының сорулгазы деп эки медресеп билип турар.Ажылдап эгелээр бетинде, хөй кезинде, бодунуң ажыл-чорудулгазын баш бурунгаар планнап алыр болгаш ажылының уг-шин езугаар чедишкениң чогуруп билир. Херек апарганда, ажылдап эгелээр мурнунда тодарадып аар. Ажылды кылып тура, бичин хажыдышкын бар-даа болза, нинти план езугаар ажылдаар. Ажылды төндүрүп тура, планнаан түңнелин албан чедип алыр. Ажылды төндүрүпкеш, ону хынаар, частырыгларны тыпкаш, эдер. Херек апарганда дузаны дилээш, ону чөптүг ажыглап билир.	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) шингээтип база чугаалажылга үезинде бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга тода, чиге харыылап шыдаар арга-шинээ
(Коммуникативные УУД)

Балл	Кичээлге ажылдарнын хевирлери	Өөреникчилернин ады, фамилиязы (деннели)				
1. Бодунуң бодалдарын илередири						
3	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар					
2	Бодунуң бодалын өске кижилерге чүгле немелде айтырыглар дузазы-биле илередип шыдаар					
1	Бодунуң бодалын өске кижилерге немелде айтырыглар дузазы-биле безин илередип шыдавас					
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири						
2.1. Айтырыгларга харыылап шыдаар арга-шинээ						
4	Делгеренгей харыы берип шыдаар					
3	Кыска (долу эвес) харыы берип шыдаар					
2	Харыы үезинде сүрээдээр болгаш бергедежир. Сөс курлавыры чегей болганындан харыы үезинде бергедежир.					
1	Бот-тускайлаң харыы шуут берип шыдавас.					
2.2. Айтырыглар салып билириниң арга-шинээ						
3	Айтырыгларны шын таарыштыр салып шыдаар					
2	Салган айтырыгларының утказы чугаалажып турар кижиге чедир билдинмес, немелде тодарадыр ужурга таваржыр					
1	Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас					
2.3 Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир арга-шинээ						
3	Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир					
2	Үргүлчү чөптүг эвес					
1	Чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас					
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазынга киржилгези						
3.1 Бодунуң туружун боттуг бадьткалдарлыг тудуп билир харык-шинээ						

3	Бодунуң туружун боттуг бадьтккалдыг тудуп билир					
2	Үргүлчү бадьтккалдыг эвес					
1	Бадьтккалдыг тудуп билбес					
3.2 Бодунуң туружун таарыштыр өскерттип шыдаар харык-шинээ						
4	Бодунуң туружун херек апарган үеде таарыштыр өскерттип шыдаар					
3	Бодунуң туружун үргүлчү-ле өскерттип шыдаас					
2	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билир-даа болза, өскерттип шыдаас					
1	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билбес					
3.3 Ажылдың чедишкенин болурунга хамаарыштыр бөлүктүн шийтпиринге чөпшээрэжир харык-шинээ						
3	Бөлүктүн ниити шийтпиринге чөпшээрэжип шыдаар					
2	Бөлүктүн ниити шийтпиринге үргүлчү-ле чөпшээрэшпес					
1	Бөлүктүн ниити шийтпиринге чөпшээрэшпес					
4. Ниитинин корум-чурумун сагыыры						
3	Ниитинин корум-чурумун харылзаа үезинде сагып билир					
2	Ниитинин корум-чурумун үргүлчү сагывас					
1	Ниитинин корум-чурумун хүлээвас					
	Ниити балл					

Бердинген түннелдерни үндүреринин аргазы

Балл	Өөреникчинин туружу	Деннели
8-13	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга харыылап шыдавас. Чугаа үезинде чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас. Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас. Бодунуң туружун бадьтккалдыг чижектер-биле илередип шыдавас, ону таарыштыр этпес, эдери чугула дээрзин угаап билбес. Ажылдың чедишкенин болурунга хамаарыштыр бөлүктүн ниити шийтпиринге чөпшээрэшпес. Кады чугаалажып турар кижизинин эрге-дужаалын, чугаанын байдалын өөренип көрбес.	КУДУ
14-20	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередиринге сес курлавыры эвээш болганындан азы сүрээдээринден бергежежир. Бодунуң туружун шын тудуп, ону бодамчалыг эдип, бөлүктүн ниити шийтпирин хүлээп алырын кезээде сагывас. Ниитинин чурумун сагывайн баар.	ОРТУМАК
21-26	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар. Айтырыгларга шын тургузуп, байдалга таарыштыр харыылап шыдаар. Бөлүктүн ниити шийтпиринге чөпшээрэжип билир. Бодунуң туружун боттуг бадьтккалдыг чижектер-биле тудуп база херек апарганда өскерттип билир. Чугаа үезинде ниитинин чурумун кезээде сагып билир.	БЕДИК

КАПСЫРЫЛГА 3.Уругларныңниити интегративтиг сайзыралынын болгаш бот-хуузунда деңнелин ТОДАРАДЫРЫ

Ю.А Афонькинаның ажылдап кылганы «Улуг бөлүктүн уругларының билиг шингээткенинин хыналдазын ШНЧУӨАЧ чорудары» [1] ажылын үндезинге ап, уругларның интегративтиг сайзыралынын ниити хевирлеттингенинин деңнелин илередип болурун башкыларга сүмелеп кирип турар бис.

«Мага-боду кадык, арыг-силги болурунун болгаш культурлуг аажы-чанчыг болурунун аргаларын, мергежилдерин билир» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралынын болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Арыг-силги, культурлуг болурунун мергежилдерин билир	Назы-харыга дүүштүр арыгланып, ашганыбилир	Кылып билир ужурлугкол шимчээшкннерин билир	Идепкейлиг шимчээшкннин сайзыралынын деңнели	Кадык-чаагай чурттаарынын дугайында билгири	Кадык-чаагай болурунун бирги дүрүмнерин билгиринин деңнели	Ниити баллдар саны	Деңел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түңнели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сонуургак, идепкейлиг» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралынын болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чаа билиг шингээдир сонуургалы	Билип алыксаар айтырылгалы	Билип алыр дээш шинчилээр арга-шинээ	Бот-тускайлаң сайзыралы, туружу	Улуг кижилерден дуза дмгээри	Өөредилгенин ажылын чорудулгазын киржалгези	Ниити баллдар саны	Деңели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

1									
2									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сеткилннен сагыш-човаңгыр аажы-чаңының» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузуңда
деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чоок кижилеринин болгаш эш-өөрүүн сагышын бодунга чоок хүлээп билери	Тоолдарның, чечен төөгүлеринин, чечен чугааларның маалымдарлары дээш сагыш-човаңкыны	Уран чуулганы, хөгжүмнү болгаш чечен чогаалды сеткилннен хүлээп алыры	Долгандыр бойдушту сеткилннен хүлээп алыры	Кижинин сагыш- сеткилинин байдалы дугайында билери	Харылажып тура, сагыш-сеткилинин байдалын көргүзери	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Хөгжүм талазы-биле удуртукчузу: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**«Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тударының аргаларын,
мергежилдерин билер» деңнели**
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузуңда
деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чугаа домак чокка кара-биле илередип, холдары-биле айтып, имнел харылажыры	Ийи кижил аразында чуганы тударынын аргаларын билгери	Улуг улус-биле чогумчалыг чугаа кылырынын аргаларын билгери	Эш-өөрү-биле чогумчалыг чугаа кылырынын аргаларын билгери	Улуг кижилер- биле чугаа кылырынын мергежили	Эш-өөрү-биле чугаа кылырынын мергежили	Културлуг чугаалажырын билгери	Нийти баллдар саны	Деннел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1										
25										
Түннел										

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Бодунун чурумун башкарып билир (чаңчыгып өөрөнгени)» деннели

(уругларның нийти интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда
деннелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Нийти-сагылалыг, чурумнуг болурунун эге өй-чижек нормаларын дүүрмненин сагып билгери	Кудумчуга болгаш хөй-нийти черинге чурумнуг болурунун өй-чижек нормаларын дүүрмненин сагып билгери	Бодунун чуртталгазынын үнезин билгери турар	Билгери эге үнелерге дүүштүр тодаргай сорулгазын күүселиринге ажал-чорудулгазын планнап алыры	Бурунгаар чүткүлдүү	Улус аайынга (өгтүнүп) ооренири	Нийти баллдар саны	Деннел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
2									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Назы-харынга дүүштүр интеллектуалдыг болгаш бот-тускайлан проблемниг айтырыгларны медреселдин-биле шийтпирлээр» деңнели (уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Бот-тускайлаң шийгээди алганы билиглерин болгаш ажил-чорудулганын аргаларын проблемниг айтырыглар шийтпирлээринге ажыглап быири	Кандыг-бир айтырыг шийтпирлээри угаан-медерелин сайзыраңгай шынары бооп илереп кээри	Ажил-чорудулганын арга-мергежин чогуур байдалга дүүштүр өскөртп шылдаар деңнели	Даап чурурунга бодалынын деңнели	Хол-биле тудуп чогаалырынга (конструирование) боданырынын деңнели	Аас-биле харылзажырынга боданырынын деңнели	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Өөредилгенин ажил-чорудулгазының үезинде билиг шийгээдиринин бүгү талалыг уг-шини (ууд) тодарадып билнр» деңнели (уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Улуг улусту дыннап, айтышкынын чижек аайы-биле кылып турар	Бодун хынаттынары (хайгаарап көөрүнүн чижээнге)	Бот-үнелели(хайгаарап көөрүнүн чижээнге)	Бодун хынаттынары (сөстүн чижээнге)	Бот-үнелели (сөстүн чижээнге)	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	19
1								
2								

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**Уругларнын нитиинтегративтиг сайзыралынын хевирлеттингенинин
деңнелинин көргүзүүнүн ТҮҢНӨЛ ТАБЛИЦАЗЫ
(баллдар болгаш көргүзүүнүн деңнели)**

№ д/с	УругФ. А.	Күш-дамыр кижизидилгези	Сонуургаак, илеткэйли	Сеткилинден сагыш-човангыры	Улуг улус болгаш эл-өөрү-биле харылтаа туударынын арга- мергежилдерин билири	Болунун чурумун башкарнып билири	Интеллектуалдык, бот-тускайлаң проблемниг айтырылганы шиитирилээр чарт угааныны	Эге билигденнели	Билиг шингээдирииниң уг-шамн бүгү талалыг тып билири	Ажылды чорударынын аргалары болгаш мергежилдерин билири	Нийти балл саны	Деңнели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
!												

Уругларның нийти интегративтиг сайзыралынын хевирлеттингенинин
деңнелин балл-биле санап түңнээринин көргүзүү:
аргажок куду – 163-ке чедир,
куду – 164-328,
ортумак – 329-493,
бедик – 494-660.

2-3 харлыгларга

Алдын-оол А.Х. Каткы-хөглүг уруглар бис.Күске какпазы.Карусель.Аргада адыг.

Алдын-оол А.Х. Тааннар. Космонавтылар. Семдер хава.Белектер.Ойнаалы.

Ангырак Б. Шаша акым бузуп калды.

Монгуш Б.М. Ойнаар-кыстар.Бичии Севил.Бирээ,ийи,үш, дөрт, беш.

Танова Е.Т. Бичии Чолаачы.Чолаачы.Шивижигеш.Бызаа.

Чаш-оол К.С. Харжыгаш.Авамга.

Сувакпит О.Ө. Дүрген чугаалар.Дагаажыгаш.Мөөр бөмбүк.

Сувакпит О.Ө. Сугжугаш.Улус удаан.Бистин Маша.

Пюрбю С.Б. Сагынгыр күске.

Сарыг-оол С.А. Ии,чүдээн! Хураган.

Ойдан-оол О. М. Уранмаанын ойнаар-кызы.Анайжыгаш биле Кымыскааяк.

Кара-Күске Ч.К. Халыжаалам, шуражыылам! Амданнын! Бөөп-бөөп кылашта! Аваң кай, ачаң кай? Мамак ма! «Шу-шу!»де! Өпейим-өлчейим. Эм-эм.

Кечил-оол Э.Т. Харамай. Топ-топ. Электей бээр.

Очулгалар

А.Барто. Кушкашчыгаш. Чүү канчаар алгырарыл? Час. Ойнаарактар. Койгунчугаш. Аьт. (очул. О.Сувакпит)

В.Берестов. Аарыг ойнаар-кыс. (очул. О.Сувакпит)

В.Сутеев. Дииспей. Час келген. Дагаа оглу болгаш өдүрек оглу. (очул. О.Сувакпит)

Г.Ладоницков. Ойнаарактын өпей ыры. (очул. О.Сувакпит)

Е.Чарушин. Кыс дагаа.Дииспей. Ыт. Шокар дагаа.Бистин өдүректеривис. (очул. О.Сувакпит)

З.Александрова. Топулааштар. Эрген. Амданныг кадык. (очул. О.Сувакпит)

Л.Толстой. Варянын шийжекчигежи.

Орус улустун аас чогаалы: Эргек дег оолчук.Дагаажык.Диис-диис.Катя, Катя. Хүнчүгеш. Ала-сааскан. (очул. О.Сувакпит)

Орус улустун тоолдары: Репка. Шокар дагаа. Маша биле Адыг. Борбак далган.

С.Капутикян. Часкай бербе. Кым мурнай ижиптерил? Шупту удуй берген.

С.Маршак. Декабрьда.

4-5 харлыгларга

Шоюн А.С. Сонуургакпай. Хөртүк болуп, хуулуп каап-тыр. Ону өөрүм чүү дээр ирги?

Монгуш Б.М. Хаванчыктар. Ыт. Мээң ыдым.

Сувакит Ө.С. Чырык. Соок-Ирей. Шартылаа. Кастарымны. Сайлык. Буга. Дүрген-чугаалар. Дүрген-харыылар. Куштар хөөнү. Торга. Аңгыр. Хамнаарак. Хирилээ. Тогдук. Бойдус төлү. Кажан чалгааранчыг эвезил? Чаа номчугаштар.

Саган-оол В. Чараш-чараш.

Танова Е.Т. Чунгуда. Мөгелер. Шалың. Шивижигеш. Күс. Кышкы ыржыгаш. *Дилгизсек.* Тенек хава. Барабанчы. Хүнчүгеш. Ховаганмай.

Чадамба Л.Б. Чодураалар.

Кенин-Лопсан М.Б. Харжыгажым.

Өлчей-оол М.К. Чүктенип чорааш. Тенекпей.

Даш-оол М. Үлежир бис.

Кан-оол О. Мажаалай. Хөглүгбей. Дой. Каарган. Харжыгаш. Ховаганнар. Күжүгеннер.

Артына С. Азыраар мен.

Комбу С.С. Күс. Дииспей.

Сүрүң-оол С.С. Чүрекпен.

Соскалдай С. Чарашпай. Курунлаан.

Таспай С.Ө. Адыг оглу. Эң-не үнелиг эртине.

Чооду К-К.К. Үе-шагның эргилдези. Кыш. Час. Чай. Күс. Стаканым. Чараш таваам. Шопулаам бо. Мээң серээм. Аажок чараш үрен боор мен. Холчугаштар. Бутчугаштар. Дадыр-дадыр! Амдыызында бичиимен. Ойнаар-кызым. Ийистер бис. Матрешкалар. Чараштаа. Кургаг сүт. Сайзанактап ойнаалам! Дайна, Таня! Харын кажыл? Ажылда! Хүнезін-не! Тенекпей. Дииспейнин үлегери. Шетте хар. Хоюм. Ням-ням. Бопук. Хопа-хопа! Идиктерим кедип аар мен. Дөмей-дөмей. Кырган-авам баскан быштаа. Кым экил? Чурумнуг кымыскактар. Авазынга дөмей оол. Бодум-оол кайыл?

Монгуш Ч. Койгунчугаш. Айт. Кат.

Кечил-оол Э.Т. Чыжырганам. Ужуп кел! Хаван оглу. Хадыыр-сарыг. Сергедип кээр. Капуста. Морьковь. Мөөгү. Картофель. Бора-Хөкпеш. Омак хөглүг. Айт. Аттар. Оон соонда ойнаар мен. Өжөшпей. Тенекпей. Тергедайым. Хамнаарак-ойнаараам. Ойнаар-кызым. Чолаачы мен. Байырлыг, чай! Час. Садигим.

Очулгалар

А. Барто. Адыг. Хар. Бөмбүк. Экизин аар! Катя. Өнүктөр. Корабльчыгаш. Коргунчуг куш.

А. Прокофьев. Хүнчүгеш.

Б. Заходер. Сапыкчы.

В. Берестов. Баар оруум айтып берем.

В. Жуковский. Кушчугаш.

В. Бирюков. Доос-кара оттуп келген. Сапыкчы. Хензигбейим. Кыжын.

В. Сухомлинский. Ачамны дөзөксээр мен. Мээң авам хлебсиг.

Г. Бойко. Дагаа.

Г. Ладонициков. Моортай чүгө чемненген соонда чунарыл? Үзер өшкү.
 Уйгужулар.
Е. Благинина. Аяс чаагай эртен-биле! Бутчугаштар.
Е. Трутнева. Чаа чыл-биле!
Е. Чарушин Чараа-чечен. Бөрзекчигеш. Оолдарлыг өдүрөк.
И. Токмакова. Час.
К. Ушинский. Аскыр дагаа биле ыт. Кортук Ваня.
К. Чуковский. Дагаа оглу. Эки чун!
М. Джалиль. Хек.
М. Ивансен. Шивижигеш.
Н. Калинина. Вася балыкты канчаар тутканыл?
Н. Найденова. Найырал.
Н. Сынгаевский Дузалакчы.
О. Выготская. Шанактарга. Соогун!
П. Воронько. Удуур херек. Төрээн чер дег, эки чер чок.
С. Маршак. Угааныг күскежик дугайында тоол. Шиижек кайыын
 чемненгенил? Пар оглу. Зебралар. Жираф. Чаан. Бодаган. Ак адыглар. Үгү
 оолдары. Пингвин. Куу оглу. Өрт. Халаптыг өрт үнө берзе, 01-же хамаатылар
 долгай каапсын. Кажар дин. Бөмбүк.
С. Михалков. Харжыгаш.
Т. Новиков. Хадыр-сарыг.
Ш. Галиев. Торга. В. Зайцев. Бодум кеттинип алыр мен. Үш көпөөк бергеш.
Я. Аким. Шивижигеш каастанып тур.
Я. Тайц. Кыш. Ага. Каттап чораш.

6-7 харлыгларга

А. Барто. Ыт. Анайжыгаш.
А. Веденский. Машинистин ыры.
А. Пушкин. Балыкчы болгаш балык дугайында тоол.
Шоюн А. С. Балыктар аштай бээр. Койгунак.
Монгуш Б. М. Кежээ ыт.
В. Берестов. Хөглүг чай. Дүктүг-курттун шынчы сөзү. Мактаныкчы ужар-
 саазын.
В. Сухомлинский. Күс канчаар эгелээрил? Чедиги уруу. Делегейде эң-не
 чараш хеп. Элдептиг анчы. Арыгда часкы хүн. Дииспейге ыядынчыг болган.
 Көк-хөкпөш чүгө ыглааныл?
Д. Габе. Мээн өг-бүлөм: Авам. Дунмам.
Танова Е. Т. Чеченмаа. Сай. Час. Дииспей. Койгунак.
З. Александрова. Эртен. И. Мазнин. Чаңгыс эптиг чурттаалыңар!
Демдек К. Теве.
Тоюн К. Оля биле эник. Бригадавыс уруглары.
К. Ушинский Хайгыылчы арылар. Шагар чыланнар. Эзир биле диис.
К. Чуковский. Айболит эмчи.

Л. Толстой. Кырган-ача болгаш уйнук. Ийи эжишки. Кым угааныгыл, ол күштүг.

Чадамба Л.Б. Койгун оглу. Бичии Лена. Мазай ирей биле койгуннар.

Эргеп М.С. Ойнап тур бис. Саанчылар. Бөмбүк.

Өлчей-оол М.К. Дедир барган. Анайларым. Чөрүү.

Кенин-Лопсан М.Б. Ырлажыылам!

Эргеп М.С. Өдүгенде чайлаг(тоожудан эгелер). Чараш мал. Шулун. Ойнап тур бис.

Сладков Н. Күс келди.

Дарыма О. Дүрген чугаалар. Шүлүктээн тывызыктар.

Каң-оол О. Хөглүг куштар. Күскелер.

Очулгалар

С. Сарыг-оол. Төрээн Тывам. Ойнаар суум.

С.Баруздин. Авазының ажылы.

С.Михалков. Степа акый-шагдаа.

Ч.Кара-Күске. Мыйыт биле мый-ыт. Чаптанчыын аа! Эстедип-ле олур мен. Чалымда пөш. Хүннээрэк. Хөйлөңим. Садикке. Шуптузу-ла чараш болзун! Чылгылаар мен. Дамды. Ол оол ышкаш ыглавас мен. Амдызында кижинунуп. Элезинге ойнаалам! Мээн авам эртежи. Чараш чору! Чус-даа катап айтырынар! Үннеш үннер. Хар. Даамайлава. Кызар-ла! Алдынайжык. «Ава» деп сөс. «Ача» деп сөс. Кырган-ава, кырган-ача. Даай, даай-даай-ава, чээн. Кууй. Ченге. Дунма. Дунмам, акым, угбам. Ире, ирей. Честе. Эш. Хуулгаазын. Хөөрем-оолбилеКөрген-оол. Карманымда чүү бар деп? Хөйлөңим. Ийистерни көрүңерем. Хүннээрэк. Дүштү садар турган болза! Өөренип кирдим.Ынча дыка кортпас-даа мен. Чаа чылды манап тур бис. Шагаа хүнү. Манчы тудуп чиилем, авай! Харам оол. Кырган-даа бол. Күскелер. Үннер. Хүнүвүс. Пөштеривис. Адыш тараа. Аткашпайн чүнү ойнаар? Чаашкын херек. Кээргенчиг койгунчугаш. Төтчеглекчи болба! Үүргене. Кыжын безин онмас болзун! Болганчок-ла каас болур. Шайывыс. Эниим. Самоледем. Анай-хаактар. Чочагайжык-чочагай. Үе-шагнын эргилдези: Күске чыл Инек чыл. Пар чыл. Тоолай чыл. Улу чыл. Чылан чыл. Аът чыл. Хой чыл. Мечи чыл. Дагаа чыл Ыт чыл. Хаван чыл.

*Кечил-оолЭ. Т.*Баштайгы хар. Чемней бээрге. Самнап ойнай берген дег-дир. Хөглүг чаштар. Баар мен. Ийи өннүк. Мезил. Кулунчугаш. Сылдыстарже орук. Чечектерим. Тывызык. Буянныглар. Чодураалар. Байырлыг садик!

Ю.Тувим. Ногаалар.

Я.Аким. Баштайгы хар.

Ажыглаан литература

1. *Алексеева М.М., Яшина В.И.* Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. М.: Academia, 2000
2. *Афонькина Ю.А.* Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: m.vk.com/topis-940694_30504905
3. *Аверина И.Е.* Физкультурные минутки и динамические паузы в ДОУ: прак.пособие. – М., 2006.
4. *Бартан Ф.М.* Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. – Изд.-полиграфических отдел «Билиг», 2010. – 120 с.
5. *Бодрова Е.В., Давыдов В.В. и др.* Опыт построения психолого-педагогической концепции дошкольного воспитания // Вопросы психологии. – 1989. – № 3.
6. *Божович Л.И.* Личность и её формирование в детском возрасте. – М., 1968.
7. *Болотина Л.Р., Микляева Н.В.* Обеспечение преемственности в работе ДОУ и школы: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 144 с. – (Дошкольное воспитание и развитие).
8. *Белобрыкина О.А.* Речь и общение: популярное пособие для родителей и педагогов. — Ярославль, 1998.
9. *Выготский Л.С.* Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. – № 2.
10. *Выготский Л.С.* Проблема возраста // Собр.соч.: в 6 т. Т.4. – М., 1984.
11. *Кечил-оол Э.Д.* Летающая загадка. Стихи. – Кызыл, Тувкнигоиздат, 1977. – 36с.
12. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) / под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 352 с.
13. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» / под.ред. Л.А. Парамоновой. – М.: ТЦ Сфера, 2013г.
14. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю. Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А.Кильдышева. – МС.: ООО “Русское слово – учебник”, 2014. – 464.
15. Радужная моя Тува. Антология тувинской детской поэзии, т.1. – Кызыл: Некоммерческое партнерство «Правник+», 2014. – 136с.
16. *Салчак К.Б., Салчак Л.П.* Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 224 с.
17. *Тэвек А.К.* Чеди назын. – Кызыл: Республика типографиясы, 2003. - 60 а.

18. Уруглар садтарынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. – Кызыл, 1986.

19. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года №273-ФЗ, п.1.9.). ФГОС ДОУ.

20. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне страндартын бадылаарының дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).

Электронные ресурсы:

1. m.vk.com/topis-940694_30504905 Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика готовности к обучению детей 5-7 лет.

2. ds_borz_2.borz.zabedu.ru/ Основы

3. nsportal.ru/...2014/11/0

4. maam.ru/v_detskom_sa

5. filling_formru/other/94024/

6. http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/06/30/sozdanie_diagnosticheskoy_karty_po_otsenke_uud_1-4_klassy.docx.